

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
ХЕРСОНСЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ФАКУЛЬТЕТ ПСИХОЛОГІЇ, ІСТОРІЇ ТА СОЦІОЛОГІЇ
КАФЕДРА ПСИХОЛОГІЇ**

**ПСИХОКОРЕКЦІЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ
ОСІБ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ**
Кваліфікаційна робота (проект)

Виконала: здобувачка 4 курсу 07-431 групи
Спеціальності 053 Психологія
Освітньо-професійної програми «Психологія»
Олександра СИЧ

Керівник: доктор психологічних наук, професор,
Ігор ПОПОВИЧ

Рецензент: докторка психологічних наук,
професорка, завідувачка кафедри соціальної
психології Прикарпатського національного
університету імені Василя Стефаника Любомира
ПЛЕЦЬКА

ЗМІСТ

ВСТУП	3
РОЗДІЛ 1. Теоретичне аналізування феномену агресивної поведінки осіб підліткового віку	7
1.1 Агресивна поведінка підлітків як соціально-психологічний феномен.....	7
1.2 Психологічні особливості агресивної поведінки у підлітковому віці.....	14
Висновки до розділу 1	23
РОЗДІЛ 2. Емпіричне дослідження агресивної поведінки осіб підліткового віку	25
2.1 Організаційні засади емпіричного дослідження агресивної поведінки підлітків.....	25
2.2 Аналізування та інтерпретація результатів емпіричного дослідження агресивної поведінки осіб підліткового віку.....	31
2.3 Психокорекційна програма зниження рівня агресивної поведінки осіб підліткового віку.....	45
Висновки до розділу 2	48
ВИСНОВКИ	49
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ	51
ДОДАТКИ	56

ВСТУП

Актуальність дослідження. Проблема поширення проявів агресивної поведінки сьогодні набуває істотного загальносуспільного значення, а не лише займає чільне місце у дослідженнях психологічного та педагогічного спрямування. Для сучасних українців характерним є стан анемії, який був спричинений політичною та економічною кризою суспільства. Такий стан зумовив руйнацію усталеної системи цінностей, яка розкривається у загальному байдужому ставленні, що часто трансформується в жорстокість, нелюдність та зниження моральності. Як наслідок, у суспільстві ми все частіше спостерігаємо прояви агресивної поведінки. Термін «агресивна поведінка» можна трактувати як намір однієї людини у конкретній ситуації усвідомлено заподіяти фізичну або психологічну шкоду іншій.

Означений стан суспільства має високий рівень впливу на формування особистості підлітка. Збільшення кількості осіб підліткового віку із проявами агресивної поведінки є дуже тривожним індикатором. Нерідко ми можемо спостерігати демонстративну поведінку підлітків стосовно дорослих, збільшення кількості міжособистісних та міжгрупових конфліктів, агресивну поведінку. Важливо не допускати ігнорування з боку вчителів, батьків та психологів наявності високої концентрації проявів агресивної поведінки серед осіб підліткового віку.

Основними етапами зародження та формування агресивності як риси особистості є раннє дитинство із його соціалізацією та підлітковий вік. Ця закономірність є аргументом актуальності проблематики корекції агресивної поведінки та її проявів в осіб підліткового віку.

Важливість корекції агресивних проявів у підлітків також обумовлена їх фізіологічними та психологічними особливостями, адже вони переживають період статевого дозрівання, що провокує повну трансформацію наявних психологічних структур особистості. Формування окремих новоутворень обумовлює зародження свідомої

поведінки підлітків, що розкривається у формуванні та спрямованості певних моральних настановлень та переконань.

Суперечливість тлумачення агресивної поведінки в осіб підліткового віку, зростання проявів підліткової агресії та злочинності обумовлюють актуальність нашого дослідження. Також ми констатуємо тенденцію до зростання напруженості в сучасному суспільстві, що обумовлює гостре протікання вікових криз, збільшення кількості підлітків із девіантною поведінкою, яка розкривається в асоціальних діях.

Вивчення проблеми агресивної поведінки та її корекції у підлітковому віці розкрито у працях таких науковців: М. Алексеєва, Ю. Асеева, М. Белей, С. Березка, А. Гірняк, М. Демощук, Т. Карпінська, М. Мельничук, У. Михайлишин, О. Мойсеева, О. Орос, В. Павелків, А. Яковенко, D. S. Adrichem, S. H. Goozen, J. M. Ostrov, K. J. Perry.

Незважаючи на велику кількість наукових досліджень, що присвячені тематиці агресивної поведінки та її корекції, наявна потреба у сучасному систематизуванні відомостей із даної проблеми.

Із врахуванням окреслених аргументів актуальності зазначеної тематики, ми обрали тему кваліфікаційної роботи «Психокорекція агресивної поведінки осіб підліткового віку».

Об'єкт дослідження: агресивна поведінка.

Предмет дослідження: психокорекція агресивної поведінки осіб підліткового віку.

Мета дослідження: теоретично проаналізувати та емпірично дослідити основні особливості агресивної поведінки осіб підліткового віку; створити психокорекційну програму зниження рівня агресивної поведінки підлітків.

Завдання дослідження:

1. Теоретично проаналізувати особливості феномену агресивної поведінки осіб підліткового віку;

2. Здійснити добір комплексу діагностичних методик для емпіричного дослідження агресивної поведінки осіб підліткового віку;
3. Провести емпіричне дослідження агресивної поведінки осіб підліткового віку;
4. Проаналізувати та надати інтерпретацію, отриманим у ході емпіричного дослідження, результатам щодо агресивної поведінки осіб підліткового віку;
5. Розробити психокорекційну програму для зниження рівня агресивної поведінки підлітків.

Методи дослідження: теоретичне аналізування, порівняння, систематизація та узагальнення матеріалів наукових джерел за темою дослідження; діагностичне опитування із використанням комплексу методик: «Опитувальник діагностики агресивних та ворожих реакцій людини» (А. Басс, А. Дарка), «Самооцінка психічних станів» (Г. Айзенк), «Агресивна поведінка» (Є. Ільїн, П. Ковальов), «Діагностика міжособистісних відносин» (Т. Лірі), «Тест суб'єктивної локалізації контролю» (С. Пантелєєв, В. Столін), «Соціометрія» (Я. Морено); методи описової математичної статистики, кореляційний аналіз за методом Пірсона, статистичне порівняння за непараметричним критерієм Манна-Уїтні.

Апробація результатів дослідження. Результати дослідження обговорювалися на засіданні кафедри психології факультету психології, історії та соціології Херсонського державного університету. Результати кваліфікаційного дослідження також відображено у науковій публікації: «Мотивація агресивної поведінки підлітків». Соціально-психологічні технології розвитку особистості: зб. наук. праць за матеріалами VIII Усеукраїнської науково-практичної конференції молодих вчених, аспірантів та студентів (м. Івано-Франківськ, 7 квітня 2023 р.)

Практичне значення отриманих результатів реалізується у можливості використання матеріалів запропонованої корекційної програми агресивної поведінки осіб підліткового віку у системі шкільної освіти психологами.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота містить вступ, два розділи, висновки, список використаних джерел, що складається із 42 найменувань. Повний обсяг роботи складає 56 сторінок.

РОЗДІЛ 1.

ТЕОРЕТИЧНЕ АНАЛІЗУВАННЯ ФЕНОМЕНУ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСІБ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

1.1 Агресивна поведінка підлітків як соціально-психологічний феномен

Феномен агресивної поведінки людини знаходиться у полі наукових досліджень достатньо давно, але проблема його недостатньої вивченості існує і на сучасному етапі наукового розвитку. Еволюція та розвиток суспільства зумовили підвищення рівня деструктивних та агресивних проявів, появу нових, більш складних і суперечливих форм їх реалізації. Значущість проблематики агресивної поведінки обумовлена різким збільшенням за останні роки кількості злочинів, в яких фігурують особи підліткового віку, збільшенням кількості жорстоких групових бійок із участю підлітків.

Сучасний соціум також демонструє цілий комплекс деструктивних проявів: збільшення рівня агресії до жорстокості, що спостерігається у молодих людей; зростання цинізму; збільшення кількості злочинів, причинами яких виступають ситуативні, імпульсивні поведінкові реакції, що характеризуються недостатньою мотивацією та ступенем заподіяної шкоди людині. Закріплення моделей агресивної поведінки серед підлітків є індикатором деформованості актуального способу життя, що у свою чергу демонструє одну із найгостріших соціально-психологічних проблем сучасного суспільства (Карпінська Т.)[14].

Феномен агресивної поведінки характеризується надзвичайною складністю та наявністю широкого спектру форм вияву. Означена складність даного явища провокує відсутність у нього єдиного наукового визначення та трактування, представники різних наукових підходів розуміють агресивну поведінку із позиції свого річища. У результаті теоретичного аналізування наукових праць ряду дослідників (Кравчук С. Л., Кукурудза Т., Марциняк-Дорош О., Коваль-Іщук В.)[16;

17; 19] було виокремлено основні характеристики агресивної поведінки, які більшою мірою превалюють у їх визначеннях: індивідуальна або групова дія, яка має на меті заподіяння психологічної або фізичної шкоди, знищення, надання збитків іншій людині або групі. Варто зазначити, що повторюване здійснення агресивної поведінки у людини свідчить про наявність у неї стійкої риси особистості – агресивності.

Агресивність є невід’ємною характеристикою людини, яка відіграє роль стійкої основи її поведінки та мотивації. Дослідники У. Михайлишин та В. Ільїна зазначають, що важливого значення для гармонійного розвитку та конструктивного формування особистості підлітка набувають стосунки із іншими людьми (Михайлишин У. Б., Ільїна В. М.)[22]. Соціальний простір та спілкування із оточенням відіграють ключову роль у розвитку особистості підліткового віку, проте у цьому процесі слід відмітити й інтимно-особистісне спілкування, що розкривається як провідний вид діяльності.

У розрізі мотивації агресивної поведінки підлітків можна виокремити кілька типів її мотивування: засіб досягнення мети, яка має важливе значення для підлітка; спосіб зняття психологічної напруги, зміни фрустрованої потреби та переключення виду діяльності; засіб реалізації потреби у самоствердженні серед представників референтної групи (Занюк С. С.)[12].

Дослідниці Л. Дрозд та Ю. Бистрова зауважують, що порушення у розвитку та формуванні особистості підлітка напряму пов'язані із складносистемним процесом деструктивізації взаємодії особи підліткового віку із представниками його соціального оточення. Першопричинами демонстрування агресивної поведінки можуть виступати незадоволеність підлітка відносинами із оточенням, їхнім ставленням до нього, деструктивізація стосунків особи підліткового віку із соціальним простором (Дрозд Л. В., Бистрова Ю. О.)[11]. Агресивну поведінку можна розкрити і з позиції способу психологічного захисту від

наявних проблем у відносинах між підлітками та їх референтними групами (Зінченко Л. М.)[13].

Здійснення агресивної поведінки постає багаструктурним, але цілісним актом, що демонструє цілісність на щаблі всієї особистості. Отже, прояв агресивної поведінки доцільніше вивчати не з позиції окремих психологічних елементів, властивостей, характеристик, а із боку цілісної структурно організованої системи людини, яка її транслює.

У нашій свідомості термін «агресивна поведінка» пов'язується у логічні ряди із проявом негативних емоцій, бажанням образити або нашкодити іншій людині, негативними настановленнями та різними видами стереотипів. Проте, ми хочемо зауважити, що хоч означені характеристики і займають чільне місце у здійсненні агресивної поведінки, їх наявність не є обов'язковою вимогою для такого роду дій. Прикладом зазначеної думки може бути те, що вчинення агресивної поведінки можливе як у стані негативного емоційного збудження із превалюванням злості, так і при позитивному або нейтральному емоційному самопочутті.

Підліток засвоює та підтримує прояви агресивних форм поведінки через особисту участь або пасивне спостереження у ситуації реалізації агресії як дії. У річищі психоаналітичного напрямку вивчення агресивної поведінки його представники трактували цей вияв як інстинкт або спонукання. Із цієї точки зору причинами та чинниками здійснення агресивної поведінки можуть бути внутрішні сили або ж постійно діючі зовнішні умови (Adrichem D. S., Huijbregts S. J., Heijden K. B., Goozen S. H., Swaab H.) [37]. Позиція напрямку соціального наuczіння зводиться до розуміння агресивної поведінки як такої, що викликана дією створених соціальних умов (Hay D. F., Paine A. L., Perra O., Cook K. V., Hashmi S., Robinson C., Kairas V., Slade R.)[38]. Хочемо зауважити, що трактування феномену агресивної поведінки у напрямку соціального

научіння демонструє оптимістичне ставлення до можливості превентивізації та контролю агресивних проявів.

Переважає більшість досліджень, які ставили за свій предмет прояв агресивних реакцій у поведінці людини (Гребінь Н. В., Федчун М. Ю.; Орос О. Б.) [8; 26], сходяться на тому, що такі моделі реагування були нав'язані їй ще в дитинстві значущими дорослими. Проте, слід зауважити, що такі дослідження розкривають зміст свого припущення не через розвиток та еволюцію агресивних проявів протягом всього життя людини, а через зародження та закріплення дисфункціональних агресивних реакцій. Агресивну поведінку у майбутньому житті дитини можуть обумовити як спосіб функціонування, психологічні особливості відносин у родині, так і ранні дитячі переживання.

У дослідженні А. Лисенко продемонстровано наявність взаємозалежності між параметрами негативного забарвлення дитячо-батьківських відносин, емоційної відстороненості дитини від родини та проявами дитячої агресивної поведінки (Лисенко А. Г.) [18].

Доведено, що вагомий вплив на прояви агресивної поведінки стосовно соціального оточення підлітка справляють наявність проблем у взаємовідносинах із батьками, відсутність позитивного підкріплення власної самоцінності в оцінках батьків та близького оточення, відсутність підтримки із боку членів родини (Алексєєва М. Л., Дригус М. Т.) [1]. Проблеми у стосунках із батьками будуть провокувати здійснення делінквентної поведінки, погіршення стосунків із однолітками та представниками референтних груп.

У розрізі дитячо-батьківських відносин сучасні дослідники приділяють достатню увагу аспекту сімейного виховання, як чинника формування агресивної поведінки (Павелків В. Р.) [27]. Особливого значення у її формуванні набувають характер і суворість покарань, контроль поведінки дитини із боку батьків. Визначено, що жорсткість покарань підлітка прямо пропорційно пов'язана із високим рівнем прояву

у нього агресивності, при цьому відсутність контролю та нагляду за дітьми буде провокувати високий рівень асоціальності, яка, ймовірно, буде розкриватися і з позиції прояву агресивної поведінки. Також варто зазначити, що наявність у виховному процесі із боку батьків прямих покарань або заохочень виступає прототипом появи агресивних реакцій у дитячій взаємодії.

Деструктивні прояви агресії у підлітковому віці можуть бути результатом агресивного поводження батьків та демонстрації ними агресивної поведінки стосовно інших людей. Існує пряма залежність між сформованим відчуттям небезпеки, ворожістю до соціального простору підлітка та умовами його виховання в родині, оскільки неприйняття та відсутність піклування і любові до такої дитини запускає механізми озлобленості на всіх людей, у першу чергу на батьків (Асеева Ю. О., Аушева М. С.)[2].

Джерелом проявів та закріплення агресивної поведінки у дітей дошкільного віку є відносини із референтними дорослими, у цьому віці такими виступають батьки і вчителі. У випадках прояву надмірної агресивності дітей у цей період важливого значення набуває тип реагування дорослих, який може розкриватися у двох полярних видах: поблажливий та суворий. Поблажливий тип реагування передбачає високий рівень готовності дорослого прощати та не акцентувати увагу на покараннях дитини за вчинені агресивні дії, а суворий – покарання проявів агресивної поведінки дитини, що надає вектор майбутньому її поводженню. Дослідниця О. Качмар зазначає, що найбільш конструктивним типом реагування на подібні ситуації є засудження агресивних проявів поведінки дитини, але без надмірної суворості застосовуваних покарань (Качмар О.) [15].

Важливого значення для формування агресивної поведінки у підлітків має чинник сформованості відносин із однолітками. Процес засвоєння та закріплення дітьми прийнятних і неприйнятних у соціумі

моделей поведінки відбувається за посередництва міжособистісної та міжгрупової взаємодії із іншими дітьми ще із раннього дитинства.

Дитяча гра із однолітками, як провідний вид діяльності, виступає полем, в якому дитина може набути агресивних форм реагування на різні ситуації. Одним із найперших способів навчання дитини агресивній поведінці є гучна гра, в якій учасники можуть штовхати, наздоганяти або намагатися заподіяти різного роду шкоду один одному (Perry K. J., Ostrov J. M., Murray-Close D., Blakely-McClure S. J., Kiefer J., DeJesus-Rodriguez A., Wesolowski A.) [39]. Такі ігри з першого погляду не викликають ніякого занепокоєння, проте накладають значний відбиток на майбутнє функціонування дитини. Діти у свою чергу певним чином виправдовують такі види ігор, оскільки зазначають, що їм подобаються партнери, які беруть в них участь, і вони не дуже часто отримують травми в їх процесі. Ми можемо висловити припущення стосовно того, що діти, котрі більшою мірою реалізовували гучні типи ігор із моментом заподіяння шкоди іншим учасникам, більш схильні до закріплення подібних способів реагування та їх використання у подальшому житті.

Також одним із вагомих чинників формування в дитини агресивних типів поведінки є вплив засобів масової інформації та медіапростору загалом. Сучасні соціальні мережі є прямим прикладом реалізації агресивних моделей поведінки, сучасна кіноіндустрія переповнена моментами пропагування агресивності, як індикатора впливовості та крутості у соціумі. Дитяча психіка засвоює ці настановлення і трансформує їх у власні уявлення стосовно того, яким чином треба поводитися, щоб отримати повагу у суспільстві. У дослідженні Р. Берона та Д. Річардсона було експериментально визначено, що показ кіносцен, в яких присутній прояв насильства та агресії стосовно інших, прямим чином впливає на розвиток схильності до агресивних проявів поведінки (Мелоян А. Е.) [20].

Варто зауважити, що значний вплив на формування агресивної поведінки в дитинстві справляє поведінка вчителя стосовно школярів. Превалювання у його ставленні дратівливості, підозрливості та агресивності провокує формування агресивних реакцій у представників усього шкільного класу. На перших етапах навчання дитини вчитель виступає для неї еталоном поведінки, тому якщо вчитель буде дозволяти собі концентрований вияв агресії, діти скоріше засвоять агресивні моделі поведінки і будуть їх практикувати у своєму соціальному просторі.

Означені вище причини формування агресивної поведінки у дитини більшою мірою детерміновані зовнішніми впливами, проте є низка чинників, що мають внутрішню, біологічну природу. Такі характерологічні особливості обумовлюють схильність до агресивної поведінки у контексті наявності стійкої риси особистості – агресивності.

Констатуємо, що одним із чинників агресивної поведінки може виступати дитяча тривожність. Явище тривожності може реалізовуватися у двох різних площинах: психологічній та фізіологічній. Психологічна площина представлена когнітивним, поведінковим та емоційним елементами. Індикаторами прояву тривожності у психологічній площині можуть виступати апатія, байдужість, відстороненість, жорстокість, злість, замкнутість, агресія. Про те, що дитина відчуває тривожність, у фізіологічній площині може сигналізувати тремтіння, прискорене серцебиття, підвищена пітливість, скутість, проблеми із артеріальним тиском, розлади шлункової системи (Барановська Я. Г.) [3]. Передумовами відчуття тривожності дитиною можуть виступати перевантаженість шкільними завданнями, страх, невпевненість у своїх силах, емоційна нестабільність.

Отже, першопричини проявів агресивної поведінки криються в дитинстві, спектр чинників, що можуть справити деструктивний вплив на формування дитячої особистості доволі широкий: від зовнішніх чинників, що пов'язані із взаємодією зі значущими дорослими або однолітками, до

внутрішніх, які справляють характерологічний вплив за посередництва стійкої риси агресивності. Для формування неагресивних моделей поведінки дорослим необхідно акцентувати увагу на навчанні дитини соціально прийнятним та неагресивним способам реагування, без надмірної зацикленості на впровадженні у виховну систему відсутності позитивного підкріплення або суворого покарання. Основним моментом у корекції агресивної поведінки виступає не викорінення та нейтралізація набутих агресивних моделей поводження, а навчання новим конструктивним та соціально прийнятним способам реагування на різного роду ситуації.

1.2 Психологічні особливості агресивної поведінки у підлітковому віці

Підлітковий вік більшість науковців трактує як своєрідний «міст» між періодом дитинства та дорослості, період постійної суперечливості, розвитку особистості, самопізнання, трансформації світосприйняття у розрізі формування дорослих позицій. Для особи підліткового віку характерною є нестабільність емоційної сфери та самооцінки, яка може активно коливатися у площині амбівалентних полюсів. Також свого піку досягає реалізація відчуття тривожності, оскільки підлітки переживають достатньо серйозну вікову кризу. Тривожність на цьому періоді розвитку справляє більшою мірою деструктивний вплив на формування та функціонування особистості, дестабілізує емоційне самопочуття, завдає порушень функціональним можливостям психічного розвитку, загальмовує загальний розвиток підлітка, стає причиною зниження рівня його самооцінки, продуктивності та креативності (Павелків В. Р.) [29].

Агресивна поведінка підлітків виступає загальносуспільною проблемою, проте основний масив сил для її корекції мають прикладати батьки, вчителі та психологи локально. Профілактична ж робота вимагає загальносуспільного впливу шляхом впровадження заходів, що мають на

меті допомогу дітям у формування їх активної позиції, толерантного та соціально прийняттого, без агресивних проявів, реагування на різні типи ситуацій. Проблема підліткової агресивної поведінки займає чільне місце у експериментальних психологічних дослідженнях, також вона знаходить відображення у працях, які мають на меті віднайдення засобів і способів превентивного реагування та зменшення рівня агресивних проявів у осіб підліткового віку.

Соціальний простір сучасних підлітків перевантажений явищами підліткової злочинності, випадками жорстоких бійок та суперечок між ними. Зростання рівня означених параметрів неминуче призводить до прогресії залучених у цю діяльність представників підліткового віку. Сьогодні ми спостерігаємо велику кількість підліткових формувань із пропагуванням агресивних намірів та рекламуванням участі в них. Підлітковий вік характеризується превалюючим переживанням відстороненості та самотності із гострою потребою знайти людей, які будуть проявляти розуміння та надавати підтримку. Тому такі формування намагаються подати себе у світлі місця, де підлітку буде комфортно, де його зрозуміють.

Варто наголосити на тому, що агресивна поведінка може демонструватися у досить широкому та різноманітному спектрі форм прояву, такі форми можуть бути складно організованими, тому у психологічній науці немає єдиного трактування цього феномену та універсального способу запобігання або боротьби.

Наукові праці, які присвячені проблемі агресивної поведінки, за своїм змістом відображають окремі аспекти її прояву і надають їй власного тлумачення відповідно до поставлених завдань. Тому ми можемо спостерігати достатньо явну диференційованість визначень даного поняття. Агресивну поведінку можуть трактувати як вид захисної реакції людини на дію конкретних чинників або подразників (Яковенко А. О.) [36], як напад із метою задоволення певної потреби (Варгата О. В.,

Михайлов А. Р.) [6] або ж подолання фрустрації (Гірняк А. Н.) [7]. Але переважна більшість дослідників сходяться на думці, що агресивна поведінка є окремим видом поведінки, що має на меті вчинення психологічної або фізичної шкоди іншій людині або групі людей. У цьому випадку ще слід відрізнити агресивну поведінку від агресивності, оскільки агресивність виступає стійкою рисою особистості, що розкривається у бажанні та реалізації деструктивних дій на постійній основі.

Агресивну поведінку можна класифікувати за параметрами форми вияву та інтенсивності, і у цьому випадку ми можемо говорити про нижчий рівень заданих параметрів, що демонструватиметься як неприязнь та недобррозичливість із застосуванням вербальної агресії, до вищого рівня, який буде розкриватися у здійсненні фізичного впливу із заподіянням шкоди (Демощук М. О.) [10].

Особистість може транслювати агресивну поведінку, використовуючи такі форми її прояву, як ворожу та інструментальну. Ворожа агресивна поведінка підлітків буде проявлятися через наявність у них високої концентрації емоції злості, яка у свою чергу провокуватиме бажання у них заподіяти шкоду об'єкту своєї злості. Інструментальна агресивна поведінка у свою чергу виступає засобом досягнення поставленої мети та реалізації конструктивної потреби, що вимагає прояву такого типу поведінки для відстоювання власних меж (Мойсеєва О. Є.) [24].

Дослідження агресивної поведінки осіб саме підліткового віку має велике значення через те, що період підліткового віку є тим відрізком часу, в якому рівень прояву різних форм агресивної поведінки досягає свого піку.

У дослідженні В. Павелків автор зазначає, що агресивна поведінка може мати і позитивне значення для формування особистості, оскільки вона є «...енергією подолання, боротьби, відстоювання своїх прав та

інтересів» (Павелків В. Р.)[28]. Означена думка свідчить про те, що агресивна поведінка не завжди має вивчатися у контексті деструктивності, а ще і як аспект необхідного вміння, яке може допомогти людині у досягненні своєї мети та протистоянні перешкодам, що можуть трапитися на цьому шляху. Варто також зауважити, що в умовах сучасного суспільства без абсолютних проявів агресивної поведінки не вдасться нормально функціонувати, тому варто пам'ятати, що агресивна поведінка сама по собі є засобом досягнення мети або задоволення потреби, деструктивною вона стає тоді, коли люди починають використовувати її неприйнятні та соціально небажані форми.

У науковій літературі психологічного спрямування можна виокремити чотири основних підходи, в яких найбільш повно описано особливості феномену агресивної поведінки;

1. Біологічний – агресивна поведінка розглядається як результат біологічної природи самої людини, прибічниками такого розуміння були М. Буянов та А. Лічко;

2. Психоаналітичний – агресивна поведінка трактується у контексті малоусвідомленого способу вивільнення небезпечних та неприйнятних для Супер-Его бажань, шляхом активних руйнівних дій; автором такого розуміння є З. Фройд;

3. Соціальний – агресивна поведінка постає результатом соціальним впливів, які супроводжують особистість у ході її формування шляхом навчіння, засвоєння та закріплення; представником такого підходу до трактування є А. Бандура;

4. Реактивний – автори розглядають агресивну поведінку як реакцію на фрустрування потреб людини; розвивали цей напрямок С. Озерецьковський, Дж. Доллард.

Отже, агресивна поведінка є складно обумовленим феноменом, який можна трактувати як результат впливу чинників різних категорій.

У підлітковому віці найбільшого поширення набуває вербальна форма агресивної поведінки, оскільки для підлітків чільне місце у взаємодії із зовнішнім світом займає виписк негативного спектру емоцій через словесні відповіді (Попович І. С.) [32]. Фізіологічна природа підліткового віку передбачає підвищення рівня збудження та дратівливості, через що у підлітків виникає потреба вивільняти накопичені емоції шляхом конфліктів, словесних суперечок та образ.

У контексті притаманної підліткам підвищеної тривожності варто зауважити, що вона крім деструктивного впливу може відігравати позитивну роль у становленні їх особистості. Тривожність передбачає можливість захисту психіки за посередництва прогнозування та підготовки до непередбачуваних та небезпечних ситуацій. Помірний рівень тривожності також може справляти конструктивний вплив, адже такі відчуття будуть підвищувати рівень мотивації особистості щодо досягнення поставлених цілей.

Період підліткового віку є сприятливим для формування і розвитку емпатії, яка розкривається у вмінні до співпереживання, рефлексування та співчуття іншим людям. Важливим індикатором наявності такої здатності є і вміння усвідомлювати та розуміти власні емоції, почуття, психологічний стан. На думку І. Поповича підлітки, які транслюють агресивну поведінку, після вчиненої дії відчують провину за скоєне, оскільки запускається механізм емпатії (Попович І. С.) [30].

Для осіб підліткового віку характерним є переважне використання непрямой агресії, яка не передбачає використання грубої фізичної сили та нанесення фізичної шкоди. Підлітки більшою мірою намагаються проявляти свої агресивні настрої за посередництва злих та образливих жартів, поширення пліток про об'єкт їх злості. Проте, у деяких випадках вони можуть використовувати фізичні способи виходу своєї агресії через биття кулаком по столі, штовхання або тупотіння ногами.

У дослідженні С. Березки зацентовано увагу на тому, що саме у підлітковому віці дитина стикається із проблемами власної схильності до роздратування, дратівливості, грубості, підвищеної збудливості, емоційної нестійкості та нестабільності, відсутності повного автономного контролю поведінки (Березка С. В.)[5].

Однією із характерних психологічних особливостей підліткового віку, що є причиною прояву агресивної поведінки, виступає підвищена підозрливість, яка розкривається у обережності та недовірі до людей, які входять до соціального простору підлітка, при цьому таке поведіння містить в основі переконаність у тому, що ці люди прагнуть йому завдати психологічної або фізичної шкоди. Результатом дуже підвищеного рівня прояву підозрливості стає зростання рівня фізичної агресії, оскільки підліток впевнений, що йому необхідно захищатися будь-якими способами, у тому числі й використанням фізичної сили.

У експериментальному дослідженні Ю. Асеєвої та М. Аушевої було визначено, що підлітки рідше всього у своїй агресивній поведінці керуються негативізмом та образою, це може свідчити про оптимістичне сприйняття особами підліткового віку свого соціального простору (Асеєва Ю. О., Аушева М. С.)[2].

У контексті психологічної корекції агресивної поведінки підлітків довів свою ефективність соціально-психологічний тренінг. Такий спосіб корекції обумовлений самою природою агресивної поведінки, оскільки її реалізація відбувається під час міжособистісної або міжгрупової взаємодії (Гуцуляк Л.) [9]. Тому навчання новим конструктивним та соціально прийнятним способам реагування на різного роду ситуації має теж відбуватися у просторі, який передбачає такі типи взаємодії. Групова робота із однолітками сприяє формуванню у підлітків позитивного вектору емоційних контактів із іншими людьми, демонструє адекватні оціночні судження, нормалізує самооцінку та сприйняття себе із залученням механізмів зворотного зв'язку, який є одним із головних

моментів соціально-психологічного тренінгу (Нев'якіна Н. О.) [25]. Також робота в групі буде спрямована і на розвиток емпатійних здібностей та саморефлексії із формуванням навичок самоконтролю своїх станів.

Підлітковий простір сьогодні показує високу концентрацію агресивних тенденцій, таке явище чітко сигналізує про наявність низки проблем у суспільстві, які потребують негайного вирішення. Небезпечність підліткового віку та збільшення агресивних нахилів у його представників обумовлені ще їхньою вразливістю та легкою навіюваністю (Blynova O. Ye. et al.) [38]; (Porovych I. S. et al.) [41]; (Porovych I. S.) [42]. Оскільки особа у підлітковому віці ще не здатна автономно та критично оцінити ситуації свого життя, вона може легко піддатися на маніпуляції та слідувати за думкою більшості, щоб відчутти потрібність, підтримку та відсутність самотності. У психологічній роботі із підлітками, що транслюють агресивну поведінку слід не однобічно розглядати деструктивний бік цього феномену, а працювати із урахуванням таких тверджень:

1. Агресивна поведінка може стабілізуватися через віднайдення джерел її демонстрації, такими джерелами можуть соціальні або ж біологічно обумовлені чинники;

2. Агресивна поведінка не завжди є соціально непринятною, є ситуації, коли необхідно її проявити задля досягнення мети або відстоювання власних меж, при загрозі особистій безпеці;

3. Ефективним шляхом боротьби із агресивними та непринятними діями є научіння та позитивне підкріплення конструктивних і прийнятних моделей поведінки особи підліткового віку (Мізерна О. О.) [23].

Наступним важливим елементом розуміння психологічних особливостей агресивної поведінки є компонент відхилення поведінки. Підлітковий вік хоч і займає невеликий часовий проміжок життя особистості, проте він задає вектор усьому її майбутньому життю (Попович І. С.) [31]. Адже цей період характеризується формуванням та

розвитком великої кількості новоутворень, що необхідні для дорослого життя, саме у підлітків формується характер, встановлюється система ціннісних орієнтацій. Також особи підліткового віку переживають корінну зміну усталених світоглядних позицій та буденного життя, адже їм необхідно розпочати процес переходу від залежності від батьків до самостійності, змінити звичний тип шкільного навчання, трансформувати та підлаштувати під себе свій соціальний простір. Варто зауважити, що підлітки надзвичайно вразливі та незахищені від негативних впливів соціального простору, оскільки саме у цей період відбувається гормональна перебудова їх організму (Perry K. J., Ostrov J. M., Murray-Close D., Blakely-McClure S. J., Kiefer J., Dejesus-Rodriguez A., Wesolowski A.)[39]. При цьому вони у більшості будуть демонструвати бажання повністю звільнитися від батьківського контролю та опіки, щоб довести свою дорослість і самостійність. Також підлітки можуть поставити під сумнів або заперечити моральні цінності життя представників старшого покоління, тим самим знецінюючи їх. Причинами відхилень у поведінці більшою мірою виступають проблеми у внутрішньосімейній системі, що розкриваються у порушеннях дитячо-батьківських відносин або ж переживанні розлучення батьків. Подальше загострення відхилень поведінки та збільшення їх інтенсивності із чітким відхиленням від норми стає вже девіантною поведінкою.

Девіантна поведінка у підлітків відрізняється специфічними рисами і розкривається як наслідок соціопатогенезу. У цьому контексті дане явище зазнає формування під впливом різних цілеспрямованих або ж стихійних дій стосовно особистості підліткового віку (Белей М. Д) [4]. Чільне місце у комплексі причин прояву девіантної поведінки займають соціально-психологічні та біологічні причини. Розуміння першопричин демонстрації деструктивних відхилень поведінки виступає важливим моментом для попередження та корекції означених проявів. Психологічні передумови набувають великого значення при профілактиці асоціальної

поведінки підлітків, оскільки саме завдяки їм можливе дослідження цього феномену та формування практичних рекомендацій щодо його нівелювання.

Поширення девіантної поведінки сьогодні досягло достатньо високого рівня, що переходить у категорію важливих проблем суспільства. Експериментальні психологічні дослідження демонструють наявність зростаючої тенденції до прояву девіантної поведінки особами підліткового віку жіночої статі (Мельничук М.) [21].

Девіантну поведінку можна розглядати у контексті характерологічного типу, який розкривається у патологічних змінах характеру, що були сформовані у виховному процесі: розлади особистості або ж психопатії та акцентуації характеру (Михайлишин У. Б., Львіна В. М.)[22]. Дисонанс рис характеру особистості призводить до зміни загальної структури її психічної діяльності. Процес вибору моделі здійснення власних вчинків у підлітка обумовлюється відсутністю реалістичних та усталених мотивів, він буде керуватися істотно зміненими «психопатичними мотивами самоактуалізації». Основне завдання у цьому процесі відводиться усуненню особистого дисбалансу між самооцінкою та власним уявленням про ідеальне Я. Серед різноманітних взаємозалежних факторів, що зумовлюють відхилення у поведінці можна виокремити такі:

а) індивідуальні чинники, які реалізуються на щаблі біологічних першопричин девіантної поведінки та ускладнюють соціальну адаптацію підлітка;

б) психолого-педагогічні чинники, які транслуються через порушення та проблеми у виховному процесі, що здійснюється батьками та вчителями;

в) соціально-психологічні чинники, які демонструють наявність проблем у взаємодії підлітка із найближчим соціальним оточенням та групами, які супроводжують його життєдіяльність у соціумі;

г) особистісні чинники, які розкриваються у вибудованій системі ціннісних орієнтацій та вмінні до самоконтролю й психологічного регулювання власної поведінки;

д) соціальні чинники, які транслюються через соціальний та соціально-економічний стан функціонування суспільства, в яке включений підліток (Хоменко Г.) [33].

Особи підліткового віку на даному етапі свого вікового розвитку транслюють латентну залежність від власного мікропростору. Родина у цьому контексті постає одним із найголовніших елементів цього мікропростору, який справляє значний вплив на конструктивне формування особистості підлітка. Важливими компонентами конструктивної внутрішньосімейної взаємодії є панування позитивної атмосфери, транслювання прийняття, підтримки та гармонійних відносин (Шугай Т. В.) [35].

Отже, для періоду підліткового віку характерним є проживання гострої вікової кризи, що пов'язана зі знаходженням між двома серйозними періодами життя: дитинством та етапом дорослості. Часто підлітки демонструють у цей проміжок часу соціально неприйнятну поведінку, що розкривається із позицій девіації або транслювання агресивної поведінки. На цьому етапі підліток потребує допомоги дорослих, але самим дорослим необхідно формулювати свої настановлення без нав'язування та жорсткого вказування.

Висновки до розділу 1

Феномен агресивної поведінки походить від явища агресії. Сучасне розуміння агресивної поведінки розкривається через вчинення дії, яка спрямована на нанесення психологічної або фізичної шкоди іншій людині або групі людей. Агресивна поведінка демонструється за посередництва образ, поширення пліток, транслювання злих жартів, булінгу та використання фізичної сили. Агресивна поведінка у більшості випадків

пов'язана із об'єктивно існуючою загрозою для функціонування особистості, тому запускаються механізми готовності до агресивної поведінки і суб'єктивної інтерпретації підлітком конкретної ситуації. Наявність у підлітків схильності до агресивної поведінки може бути обумовлена порушеннями процесу їх соціалізації, переживанням жорстокого ставлення із боку представників найближчого оточення.

Підліткова агресивна поведінка взаємопов'язана із явищем тривожності, яке постає як складний та суперечливий процес. Для підлітків тривожність є актуальним особистісним новоутворенням, яке справляє вплив на функціонування багатьох властивостей та процесів психічного розвитку. Тривожні психічні стани підлітка обумовлені неадекватністю самооцінки, яка у цей період превалюючим чином розкривається як занижена. Адекватність самооцінки конструктивно регулює поведінку підлітка та впливає на його особистісний розвиток, проте її деформованість може деструктивно впливати на означені аспекти.

Агресивна поведінка у підлітковому віці є одним із різновидів поведінки із відхиленнями. Такий тип поведінки може реалізуватися у широкому спектрі форм: від словесних, які розкриваються в образах, злих жартах, до фізичних, що демонструються за посередництва бійок, штовхань. Сучасний стан проблеми агресивної поведінки підлітків є надзвичайно критичним.

РОЗДІЛ 2

ЕМПІРИЧНЕ ДОСЛІДЖЕННЯ АГРЕСИВНОЇ ПОВЕДІНКИ ОСІБ ПІДЛІТКОВОГО ВІКУ

2.1 Організаційні засади емпіричного дослідження агресивної поведінки підлітків

Емпіричне дослідження агресивної поведінки підлітків ґрунтувалося на теоретичних положеннях, які було окреслено у розділі 1 кваліфікаційної роботи. При створенні плану проведення емпіричного дослідження ми виходили із того, що агресивна поведінка підлітків є складно організованим та багатокomпонентним феноменом, що потребує різнобічного вивчення. У нашому дослідженні ми прагнули розкрити першопричини прояву агресивної поведінки для виокремлення головних моментів, на які будуть спрямовані корекційні впливи.

Програма емпіричного дослідження передбачала реалізацію п'яти взаємопов'язаних етапів:

1. Теоретичне аналізування наукових джерел, які присвячені проблемі агресивної поведінки підлітків;
2. Підбір діагностичного комплексу методик, які мають на меті вивчення агресивної поведінки підлітків та її окремих аспектів; формування вибірки досліджуваних підлітків;
3. Проведення діагностичного опитування підлітків за посередництва підібраних методик;
4. Кількісна та якісна обробка отриманих у ході діагностичного опитування даних;
5. Створення психокорекційної програми для зниження рівня агресивної поведінки підлітків.

Вибірка емпіричного дослідження агресивної поведінки підлітків охопила 100 респондентів. Зазначені особи є здобувачами середньої освіти шкіл Херсонської області. Вік учасників діагностичного

опитування складає 15-16 років. За статевим показником наша вибірка рівномірно поділена – 50 підлітків жіночої статі та 50 підлітків чоловічої статі.

Реалізація емпіричного дослідження була опосередкована сервісом Google-форми, який дав змогу створити бланки методик, що ввійшли до діагностичного інструментарію, і надіслати їх респондентам для заповнення. Проведення опитування ґрунтувалося на принципах анонімності, конфіденційності та добровільності, оскільки підлітки самі вирішували чи брати участь в означеному дослідженні.

Підібраний діагностичний комплекс методик відповідає предмету нашого дослідження, питання та твердження обраного діагностичного інструментарію не мають викликати труднощів розуміння в осіб підліткового віку. Структурно комплекс методик розкривається із позицій визначення рівня та прояву агресивних реакцій; етимології проблеми, тобто чинників, що провокують транслювання агресивної поведінки підлітків; вивчення особистісних психологічних особливостей та характеристик найближчого соціального оточення підлітка із метою оптимізації програми корекційних впливів. Перейдемо до опису діагностичного комплексу методик дослідження агресивної поведінки осіб підліткового віку:

1. Методика «Опитувальник діагностики агресивних та ворожих реакцій людини» (А. Басс, А. Дарка). Агресивна поведінка може бути кількісно та якісно оцінена, її рівень прояву може варіюватися від майже повної відсутності до межового значення. Кожна особистість володіє частиною прояву агресивної поведінки, оскільки без такого волевиявлення вона стає абсолютно пасивною та амебною. А. Басс і А. Дарка у 1957 році розробили свій відомий опитувальник і дали зрозуміти, що такий прояв поведінки присутній в особистості майже завжди, проте сутність у тому, що означена поведінка може бути яскраво

вираженою або частково демонстрованою. Методика дає змогу визначити та оцінити такі форми демонстрації агресивної поведінки:

1. Фізична агресія – високий рівень прагнення та реалізації використання фізичної сили проти іншої людини або групи людей;
2. Непряма агресія – агресія транслюється без спрямування на конкретний об'єкт із використанням непрямих засобів реалізації;
3. Роздратування – демонстрування негативного спектру емоцій та відчуттів при незначних ситуаціях або випадках;
4. Негативізм – транслювання опозиційної манери поведінки, яка розкривається як невизначена, нестабільна, спрямована проти ustalених норм та правил;
5. образа – реалізація агресії за посередництва відчуття заздрості та ненависті до іншої людини;
6. Підозрілість – може демонструватися у спектрі обережності, надмірного прогнозування, впевненості у навмисності вчинення їй шкоди іншими людьми;
7. Вербальна агресія – вияв своїх негативних емоцій та почуттів через погрози, крики, злі жарти;
8. Почуття провини – переживання занадто виражених докорів сумління, сприйняття самого себе у негативних тонах.

Методика містить 75 тверджень, із якими респондент може погодитися або ні, відповідно до власного уявлення про свою поведінку. Отримані результати кількісно обчислюються із використанням ключа методики, який дає змогу розподілити відповіді за описаними вище шкалами. Після кількісної обробки результатів за шкалами можна обчислити індекс ворожості та агресивності, які є усередненими сумами числових значень окремих шкал. Твердження сформульовані таким чином, що у підлітків не виникає труднощів із їх розумінням.

2. Методика «Самооцінка психічних станів» (Г. Айзенк). Методика дає змогу визначити та оцінити ступінь виразності низки емоційних станів, серед яких: агресивність, ригідність, тривожність та фрустрація.

Оцінка агресивності у зазначеній методиці виходить із того, що агресивність є стійкою характеристикою особистості, яка транслює її ставлення до поведінки, що спрямована на завдання психологічної або фізичної шкоди іншій людині або групі людей. Агресивність мала вирішальне значення у процесі онтогенезу людства, проте її форми прояву не є властивими людині від природи, вони закладаються у її модель поведінки у процесі соціального розвитку.

Джерелами прояву агресивності можуть бути внутрішні та міжособистісні конфлікти. А серед психологічних станів, які можуть реалізувати стримуючу дію агресивності, слід виокремити емпатію, децентрацію та ідентифікацію, які сприяють розумінню людиною почуттів та емоцій інших людей.

Ригідність у даній методиці постає феноменом, що розкривається у складності та труднощах, що пов'язані зі зміною створеного плану дій у ситуації, яка вимагає його трансформації. Ригідність може бути когнітивною, мотиваційною та афективною. Складність трансформації сприйняття і уявлення про ситуацію розкривається у когнітивній ригідності, загальмованість або відсутність емоційної реакції на зміну об'єктів емоцій – у афективній ригідності, відсутність гнучкої та змінюваної системи мотивів, які регулюють поведінку особистості – у мотиваційній ригідності. Рівень ригідності людини залежить від системи її особистісних властивостей та їх взаємодії із навколишнім соціальним простором.

Тривожність виступає переживанням емоційного дисбалансу, що пов'язаний із прогнозованим відчуттям невдачі або небезпеки. При вираженій схильності до відчуття тривожності особа у будь-якій ситуації,

що демонструє нестабільність або трансформацію звичного плану дій, буде повертатися до цього відчуття.

Фрустрація за своїм змістом є психічним станом, що проявляється при незадоволенні або відсутності реалізації значущої потреби, цілі, завдання. Може транслюватися через відчуття напруженості, відчаю, тривожності та безвихідності. Прояв фрустрації відбувається у ситуації, яка суб'єктивно сприймається особистістю як така, що загрожує реалізації її потреби або бажання. Пережите відчуття фрустрації може призводити до появи невпевненості в собі та фіксації на способах дії, що призвели до відчуття фрустрації.

3. Методика «Агресивна поведінка» (Є. Ільїн, П. Ковальов) дає можливість визначити тип агресії та рівень нестриманості, яка постає як компонент агресії. Опитувальник складається із 80 тверджень, на які респондент може відповісти згодою або незгодою. Результати за методикою можна розподілити за 8 шкалами: наступальність, запальність, непоступливість, образливість, мстивість, підозрілість, нетерпимість до думки інших, компромісність. Кожен параметр шкал відповідно може бути оцінений у діапазоні від 0 до 10 балів. Подальше кількісне сумування шкал дає змогу визначити показники позитивної агресії, негативної агресії та конфліктності.

4. Методика «Діагностика міжособистісних відносин» (Т. Лірі) має на меті визначення особливостей самосприйняття особистості та окремих параметрів її взаємодії із іншими людьми у малих групах. Методика дає змогу оцінити домінуючий тип ставлення до інших людей у їх безпосередній взаємодії за параметрами «домінування-підпорядкування» та «дружелюбність-агресивність». Для демонстрації основних способів реалізації міжособистісних відносин Т. Лірі запропонував умовну схему, яка зображується у вигляді кола, що розділене на сектори. Означена схема базується на припущенні, що близькість результатів респондента за методикою є свідченням високого рівня взаємозв'язку цих параметрів.

Опитувальник складається із 128 оціночних тверджень, які розділені на вісім досліджуваних типів міжособистісних відносин. Твердження, які відповідають окремому типу відносин розподілені за групами, які розташовуються через рівну кількість тверджень. Методика дає змогу визначити такі типи поведінки в міжособистісних відносинах із іншими людьми: авторитарний, агресивний, егоїстичний, той, хто підкорюється, підозрілий, доброзичливий, залежний, альтруїстичний.

5. Методика «Тест суб'єктивної локалізації контролю» (С. Пантелєєв, В. Столін) має на меті визначення та оцінювання локусу контролю особистості. Опитувальник складається із 32 пар тверджень, серед яких респонденту слід обрати те, які більше відповідає його уявленню про себе. Створена методика дає результати за одновимірною шкалою, що дозволяє визначити загальний показник локусу контролю.

6. Методика «Соціометрія» (Я. Морено) застосовується із метою визначення стану міжособистісних та міжгрупових відносин у означеній групі осіб, при цьому результати також можуть бути використані і для покращення та оптимізації наявного стану взаємодії окремих осіб. За допомогою соціометрії можна отримати дані, які свідчитимуть про:

- а). рівень згуртованості чи розгалуженості групи осіб;
- б). наявність у групі окремих полярних осіб за параметрами симпатії або антипатії, які можуть варіюватися від абсолютного лідера до знехтуваного;
- в). наявність об'єднаних мікрогруп, які функціонують на чолі із обраним неформальним лідером.

На нашу думку, окреслена програма емпіричного дослідження та обраний діагностичний комплекс методик дозволять змістовно і повно охарактеризувати психологічні особливості агресивної поведінки осіб підліткового віку.

2.2. Аналізування та інтерпретація результатів емпіричного дослідження агресивної поведінки осіб підліткового віку

У нашому дослідженні агресивна поведінка осіб підліткового віку постає складним, багаторівневим та суперечливим феноменом, який обумовлений дією як внутрішніх (тривожність, фрустрація, ригідність, агресивність) так і зовнішніх (тип міжособистісних відносин із представниками соціального простору, характер ставлення оточення до підлітка та підлітка до оточення) чинників.

Вибірка дослідження психологічних особливостей агресивної поведінки осіб підліткового віку охопила 100 респондентів-підлітків віком 15-16 років, які є здобувачами середньої освіти шкільних закладів. За статевим показником наша вибірка представлена 50 особами жіночої статі та 50 особами чоловічої статі.

Емпіричне дослідження феномену агресивної поведінки було реалізовано за посередництва підібраного комплексу психодіагностичних методик, який містив: «Опитувальник діагностики агресивних та ворожих реакцій людини» (А. Басс, А. Дарка), «Самооцінка психічних станів» (Г. Айзенк), «Агресивна поведінка» (Є. Ільїн, П. Ковальов), «Діагностика міжособистісних відносин» (Т. Лірі), «Тест суб'єктивної локалізації контролю» (С. Пантелєєв, В. Столін), «Соціометрія» (Я. Морено).

Аналізування даних емпіричного дослідження було реалізовано із використанням представлення результатів за рівнями прояву досліджуваних показників у осіб підліткового віку та віднайдення лінійних кореляційних взаємозалежностей між параметрами агресивної поведінки та чинників, які її можуть провокувати.

Перший етап обробки даних, які було отримано у ході діагностичного тестування, полягав у кількісному (за посередництва методів описової статистики) та якісному аналізуванні розподілу результатів за рівнями прояву досліджуваних параметрів. Перейдемо до розгляду та аналізування даних за методикою «Опитувальник діагностики

агресивних та ворожих реакцій людини» (А. Басс, А. Дарка), які представлено на рис. 2.1.

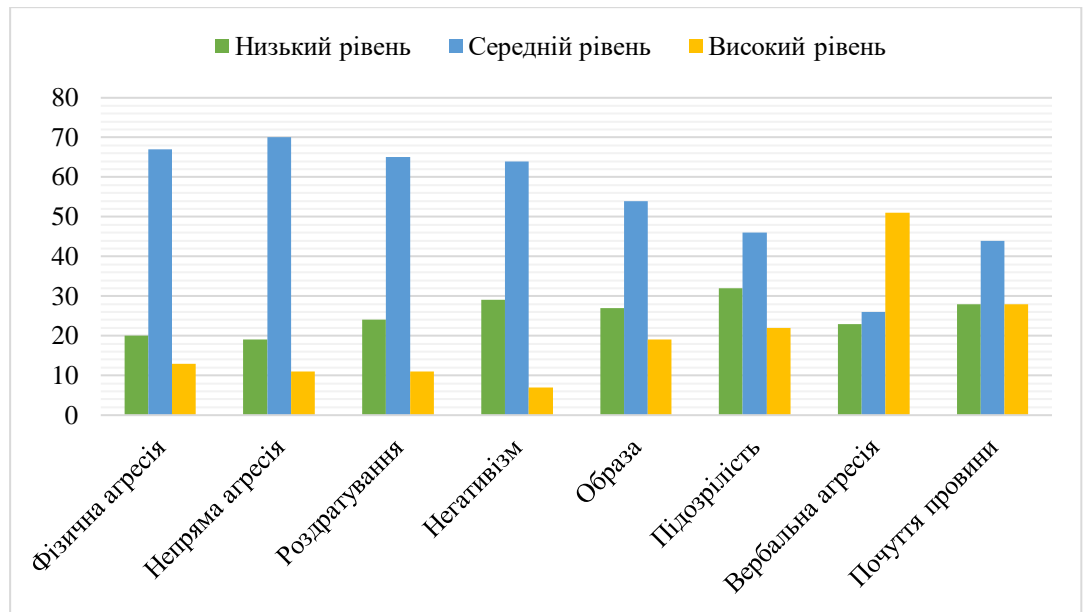

Рисунок 2.1. Розподіл результатів респондентів за методикою «Опитувальник діагностики агресивних та ворожих реакцій людини» (А. Басс, А. Дарка)

Як бачимо із рис. 2.1, переважна більшість осіб підліткового віку демонструють середній рівень прояву вимірюваних методикою параметрів. Проте, перейдемо до більш детального розгляду кожної характеристики. За показником фізичної агресії, яка розкривається у прагненні та реалізації дій щодо нанесення фізичної шкоди іншим особам, 67,0% підлітків трансюють середній рівень наявності зазначеного бажання, для 20,0% осіб підліткового віку дане бажання або взагалі не приходить на думку, або ретельно блокується механізмами прийнятної соціальної поведінки, і 13,0% опитаних підлітків демонструють підвищений рівень застосування фізичних проявів агресивної поведінки.

Результати за параметром непрямой агресії теж розподілилися за принципом нормального розподілу із домінуванням прояву непрямих способів виплеску підліткової агресії на середньому рівні (70,0%). 19,0% підлітків прагнуть взагалі не використовувати у своїй міжособистісній взаємодії методи реалізації агресії без спрямування на конкретний об'єкт,

у той час як 11,0% представників підліткового віку не вбачають деструктивного впливу такої форми прояву агресивної поведінки.

Параметр роздратування розкривається як демонстративний прояв негативних емоцій та почуттів у ситуаціях, які об'єктивно не несуть необхідності їх прояву. Такі дії у залежності від ступеня суб'єктивної значущості ситуації 65,0% підлітків використовують у своєму повсякденному житті, на постійній основі такий тип поведінки транслюють 11,0%. Для 24,0% представників підліткового віку такий тип реагування не є характерним.

У розрізі параметру негативізму ми констатуємо переважання серед підлітків середнього рівня прояву даної ознаки. У свою чергу транслювання опозиційної манери поведінки, яка спрямована на заперечення наявних норм та правил, для 7,0% підлітків є важливим елементом життєдіяльності, 29,0% осіб підліткового віку не прагнуть до реалізації негативізму.

Показник агресивної поведінки, який реалізується через наявність у підлітка відчуття заздрості, ненависті та образи до іншої людини, переважно представлений у нашій вибірці середнім тобто ситуативним рівнем прояву (54,0%). Низький рівень переживання та реалізації означеної форми агресивної поведінки демонструють 27,0% підлітків, а 19,0% осіб підліткового віку використовують агресію через наявне відчуття образи на конкретну особу або групу осіб.

Параметр підозрливості, який може демонструватися як надмірно обережне поводження підлітка з іншими людьми, впевненість у тому, що всі дії, які вони роблять стосовно нього, реалізуються виключно із метою нанесення йому шкоди, у переважній більшості підлітків представлений середнім рівнем прояву (46,0%). Для 22,0% представників підліткового віку такий патерн поведінки є властивим, 32,0% підлітків не вважають за потрібне реалізовувати свою життєдіяльність за посередництва постійного страху перед діями оточення.

Одна із форм прояву агресивної поведінки розкривається у вишлеску негативного спектру своїх емоцій за посередництва слів, цей досліджуваний показник у переважній більшості підлітків демонструється на високому рівні (51,0%), що є підтвердженням даних, які було наведено у першому розділі, стосовно превалювання у підлітків вербальної форми реалізації агресивної поведінки. Такі підлітки можуть використовувати для прояву своєї агресії стосовно конкретного об'єкта крики, поширення пліток, злих та образливих жартів. Результати за домінуванням низького (28,0%) та середнього (26,0%) рівнів майже однаково розподілилися між респондентами, такі підлітки намагаються або ніколи, або залежно від ситуації демонструвати свою агресивну поведінку із використанням словесних засобів.

Результати за параметром почуття провини є свідченням рівня демонстрації аутоагресії, оскільки цей показник розкривається через переживання занадто виражених докорів сумління, сприйняття свого реального Я тільки у негативній площині та низький рівень позитивного самоствавлення. Середній рівень переживання окресленого стану характерний для 44,0% підлітків, які намагаються не вдаватися до верхніх проявів самодеструктивного впливу. 28,0% осіб підліткового віку намагаються вибудувати адекватне самоствавлення і не вдаватися до тривалого та надмірного переживання докорів сумління. Проте, для 28,0% підлітків аутоагресія на чолі із руйнівними думками та ставленням до себе є звичним станом, який переживається ними із дня у день.

Нами окреслено основну характеристику досліджуваних показників та рівнів їх прояву у представників підліткового віку за методикою «Опитувальник діагностики агресивних та ворожих реакцій людини» (А. Басс, А. Дарка), але даний опитувальник ще дає змогу розрахувати параметри індексів ворожості та агресивності, які отримуються у ході розрахування середніх показників за означеними шкалами.

Так, індекс агресивності є усередненим показником шкал фізичної, непрямой, вербальної агресії та негативізму, а індекс ворожості відповідно – шкал роздратованості, підозрливості та образи. Результати за розподілом респондентів за показниками цих індексів зображено на рис. 2.2.

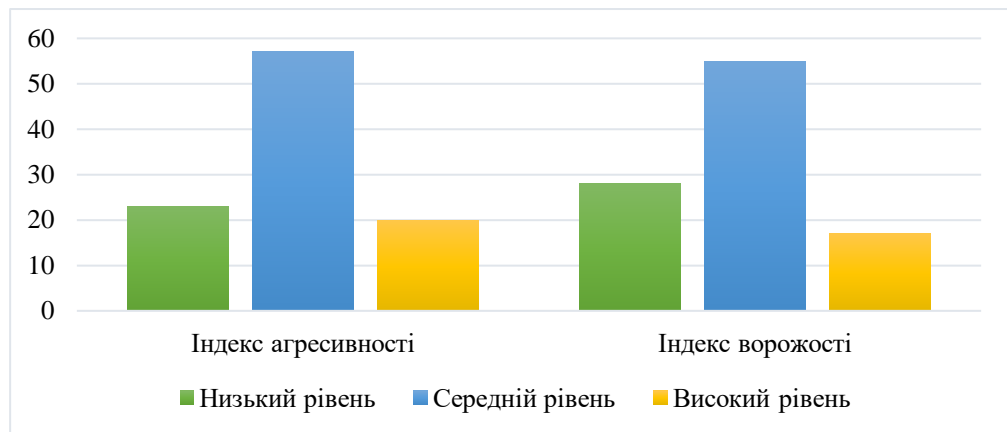

Рис. 2.2. Розподіл результатів респондентів за показниками індексів агресивності та ворожості

Розподіл отриманих результатів також наближається до нормального із превалюванням середнього рівня демонстрування показників індексів ворожості та агресивності. У розрізі індексу ворожості, який можна трактувати із позиції недовірливого, підозрливого ставлення до людей із переконаністю у їх прагненні завдати шкоди підлітку, ми бачимо, що більшість осіб підліткового віку (55,0%) надають перевагу демонструванню такої форми поведінки залежно від ситуації, без переходу у притаманний для них тип реагування. 28,0% підлітків намагаються взагалі не реалізовувати таку модель поведінки та тип ставлення до взаємодії із оточенням, у той час як 17,0% представників підліткового віку транслюють завищений рівень ворожості та підозрливості до свого соціального простору.

Результати за рівнем індексу агресивності свідчать про переважне демонстрування середнього рівня прояву даного параметру (57,0%). Високий рівень прояву прагнення до завдання психологічної або фізичної шкоди оточуючим людям транслюють 20,0% підлітків, такий показник є свідченням необхідності впровадження психокорекційних

впливів, які будуть спрямовані на зниження рівня прояву їх агресивних тенденцій. У 23,0% осіб підліткового віку спостерігаємо низький рівень вираженості індексу агресивності, що є свідченням відсутності прагнення або реалізації намірів, які можуть нести шкоду їхньому оточенню.

Отже, ми визначили, що особи підліткового віку схильні до демонстрування середнього рівня прояву фізичної та непрямой агресії, негативізму, роздратування, підозрливості, образи та почуття провини, показники за шкалою вербальної агресії у переважній більшості підлітків сягають високого рівня прояву, що може свідчити про надання словесній формі виплеску своїх негативних емоцій та почуттів превалюючого значення. Зазначено, що підлітки із високим рівнем прояву показників індексів ворожості та агресивності потребують проведення психокорекційних впливів, які сприятимуть зниженню рівнів прояву даних параметрів.

Наступною діагностичною методикою, яку було використано у нашому емпіричному дослідженні є «Самооцінка психічних станів» (Г. Айзенк). Цей опитувальник спрямований на визначення внутрішніх передумов демонстрування агресивної поведінки підлітків і дає змогу окреслити рівень прояву чотирьох психічних станів: агресивності, ригідності, тривожності та фрустрації. Перейдемо до детального розгляду та аналізування отриманих результатів, які представлено на рис. 2.3.

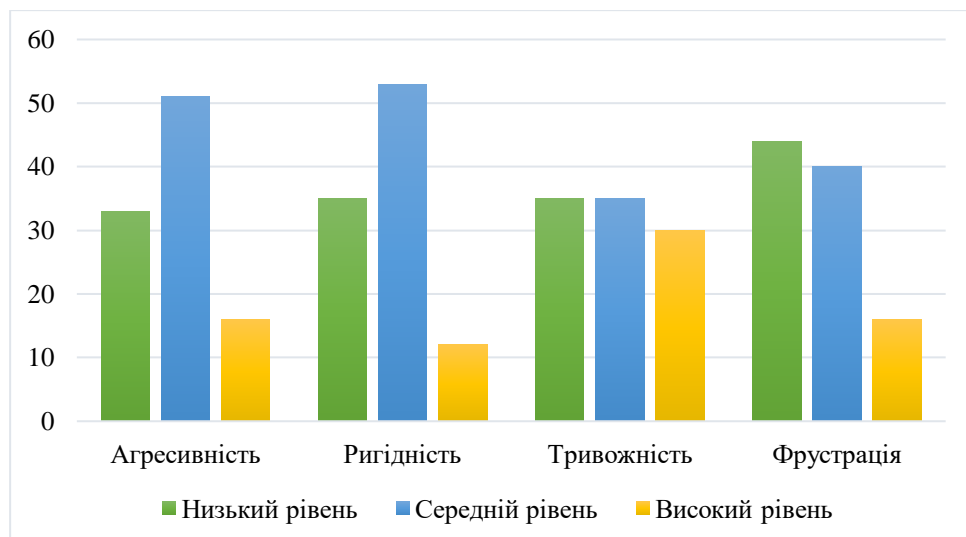

Рис. 2.3. Розподіл респондентів за показниками методики «Самооцінка психічних станів» (Г. Айзенк)

Як видно із рис. 2.3 рівень прояву агресивності в осіб підліткового віку як передумови демонстрування агресивної поведінки є переважно середнім (51,0%). Для 33,0% представників підліткового віку агресивність як стійкий психічний стан взагалі не є характерною, а 16,0% підлітків переживають агресивні прагнення переважну кількість часу.

Параметр ригідності розкривається у складнощах підлітка, які пов'язані із трансформацією надуманого плану дій у ситуаціях, які вимагають його гнучкої зміни. Нездатність до гнучкого та швидкого переходу від намічених кроків може призводити до прояву агресивної поведінки стосовно «безпечних» об'єктів або тих осіб, які спровокували чи створили умови зміни ситуації. Високий рівень прояву означених характеристик властивий 12,0% опитаних підлітків, у той час як низькі та середні показники сягають 35,0% і 53,0% відповідно. Такий розподіл є свідченням домінування в осіб підліткового віку вміння до швидкого трансформування та перебудови плану дій, спрямованого на досягнення поставлених цілей, вміння знаходити декілька варіантів вирішення одного і того завдання.

Тривожність підлітків, як уже було зазначено у теоретичному розділі, переважно справляє деструктивний вплив на розвиток їх особистості та сприяє проявам агресивної поведінки. У нашій вибірці результати за показником тривожності однаковим чином розподілилися за низьким та середнім рівнями (35,0%), проте той факт, що підвищений рівень тривожності спостерігається у 30,0% осіб підліткового віку є свідченням необхідності проведення заходів, що спрямовані на навчання підлітків саморегуляції свого психічного стану.

Параметр фрустрації розкривається у переживанні негативного спектру емоцій, які були спричинені дією чинників та ситуацій, що унеможливили задоволення значущої потреби підлітка. Високий рівень

переживання цього стану спостерігається у 16,0% представників підліткового віку, середній рівень – у 40,0% підлітків. Констатуємо, що переважна більшість підлітків демонструють низький рівень прояву переживання стану фрустрації, що може бути свідченням вироблення в осіб підліткового віку нейтрального ставлення до моментів, які перешкоджають повному задоволенню їх потреб.

Отже, ми визначили характеристики прояву психічних станів агресивності, ригідності, тривожності та фрустрації в осіб підліткового віку. Зазначені параметри у переважної більшості підлітків сягають середнього рівня прояву, рівень фрустрації підлітків переважно розкривається із низьких позицій. Проте, констатуємо наявність підвищеного рівня тривожності у третини опитаних підлітків, що є індикатором наявності у них проблем психологічного спектру.

Перейдемо до розгляду та аналізування отриманих результатів за методикою «Агресивна поведінка» (Є. Ільїн, П. Ковальов), яка має на меті визначення таких параметрів агресії, як пряма і непряма вербальна агресія, пряма і непряма фізична агресія. Окреслення цих показників дає змогу охарактеризувати основні форми прояву агресивної поведінки в осіб підліткового віку. Перейдемо до розгляду особливостей розподілу отриманих результатів, які представлено на рис. 2.4.

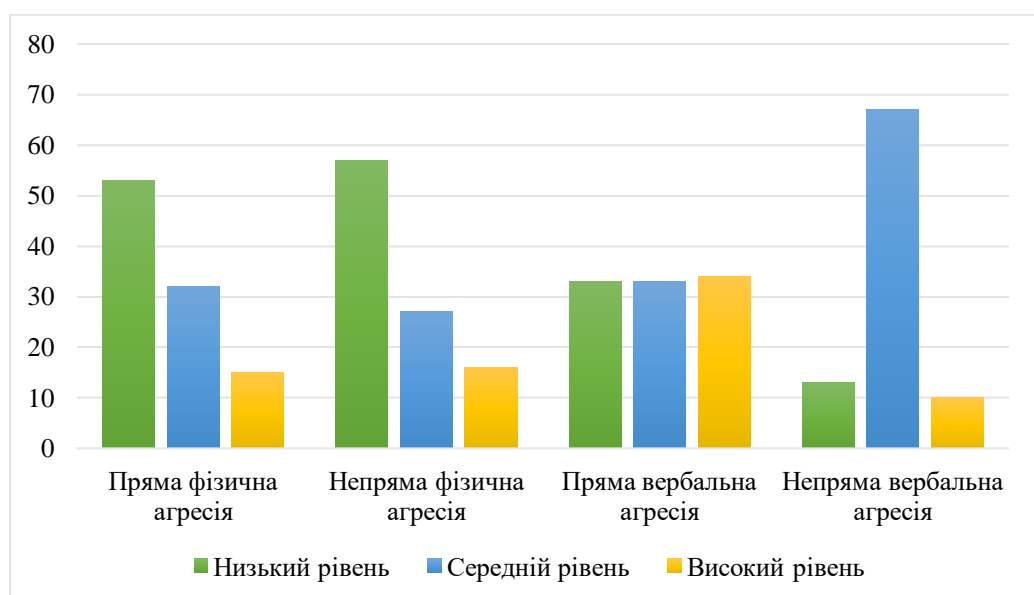

Рис. 2.4. Розподіл результатів респондентів за методикою «Агресивна поведінка» (Є. Ільїн, П. Ковальов)

Показники за параметром прямої фізичної агресії у представників підліткового віку переважно зазнають низького рівня прояву (53,0%), що може бути свідченням наявності у них відсутності прагнення напряму використовувати фізичну силу для виплеску своїх емоцій, цьому методу 32,0% підлітків надають перевагу лише при крайньому негативному впливові ситуації, яка провокує у них прояв агресивної поведінки. 15,0% осіб підліткового віку вважають, що завдання прямої фізичної шкоди об'єкту своєї агресивної поведінки є найкращим способом виходу із ситуації, що склалася.

Непряма фізична агресія, яка може розкриватися у тупцюванні ногами, ударах кулаком по столу, побитті предметів неживої природи, спостерігається у 16,0% підлітків. Середній (27,0%) та низький (57,0%) рівні її прояву є превалюючими у життєдіяльності представників підліткового віку.

Показники за параметром прямої вербальної агресії майже однаково розподілилися за рівнями у представників нашої вибірки. Так, 34,0% підлітків демонструють високий рівень прояву прямої вербальної агресії, що є свідченням надання переваги словесним методам виходу агресивних емоцій та почуттів. 33,0% осіб підліткового віку намагаються використовувати пряму вербальну агресію в залежності від ступеня впливу ситуації, в якій вони знаходяться. 33,0% підлітків надають перевагу відсутності у своєму функціонуванні вербальної моделі прояву агресивної поведінки.

67,0% підлітків намагаються у ситуаціях прояву надмірного рівня агресії використовувати форму непрямой вербальної агресії, яка може опосередковуватися злими жартами та поширенням неправдивих пліток. 13,0% осіб підліткового віку демонструють низький рівень прояву

непрямой вербальної агресії, а для 10,0% представників підліткового віку непряма вербальна агресія є притаманною характеристикою.

Отже, нами окреслено основні особливості прояву параметрів прямої фізичної та вербальної, непрямой фізичної та вербальної агресії в осіб підліткового віку. Визначено, що переважна більшість підлітків надає перевагу демонструванню високого рівня прямої вербальної агресії та низьких рівнів за показниками прямої і непрямой фізичної агресії.

Наступною методикою, яку було реалізовано у ході нашого емпіричного дослідження є «Діагностика міжособистісних відносин» (Т. Лірі). Діагностична методика має на меті визначення превалюючого типу ставлення підлітка до людей, із якими він реалізує міжособистісну взаємодію. Визначені результати розподілу за рівнями прояву окреслених типів представлено на рис. 2.5.

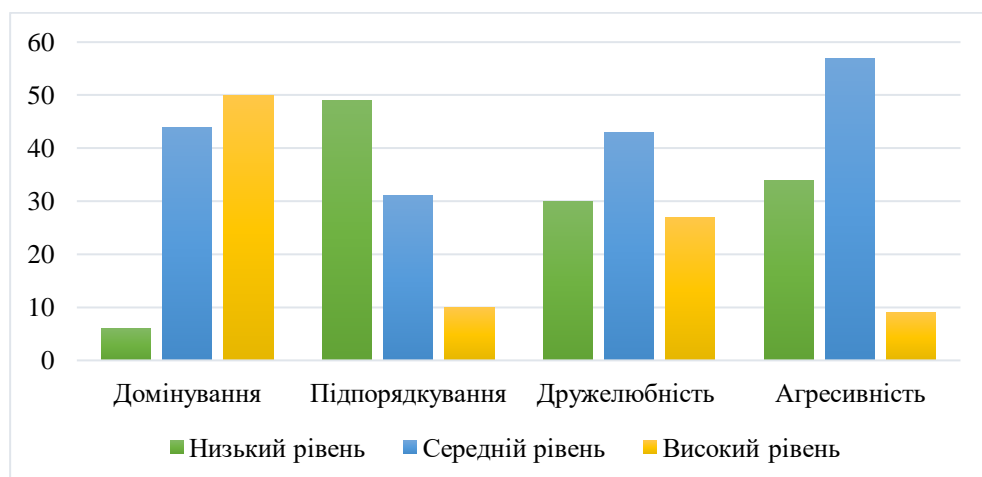

Рис. 2.5. Розподіл результатів респондентів за методикою «Діагностика міжособистісних відносин» (Т. Лірі)

Як бачимо із рис. 2.5, для осіб підліткового віку характерним типом ставлення у площині «домінування-підпорядкування» є домінувальний тип ставлення (50,0%) до партнера у міжособистісній взаємодії. Ми пояснюємо такі результати особливостями підліткового віку, які розкриваються у зростанні рівня прагнення до власної автономії та бажанні заявити оточенню про свою індивідуальність. До

підпорядкування у міжособистісному спілкуванні вдаються 10,0% підлітків.

У площині «дружелюбності-агресивності» переважна більшість осіб підліткового віку прагнуть реалізовувати середній рівень дружелюбності (43,0%) та агресивності (57,0%), такі підлітки будуть демонструвати означені типи ставлення із врахуванням умов ситуації міжособистісної взаємодії та ставлення із боку свого партнера.

Отже, ми окреслили основні особливості домінуючих типів ставлення у міжособистісній взаємодії із боку підлітків. Визначено, що переважна більшість осіб підліткового віку прагне реалізовувати домінуючий тип ставлення до свого партнера із міжособистісної взаємодії, ми це пов'язуємо зі зростанням у підлітковому віці прагнення до особистої незалежності. У площині «дружелюбності-агресивності» представники підліткового віку демонструють превалювання середніх показників, що може свідчити про значущий вплив ситуації міжособистісного спілкування на вибір типу ставлення до партнера.

Перейдемо до розгляду отриманих результатів за методикою «Тест суб'єктивної локалізації контролю» (С. Пантелєєв, В. Столін), яка має на меті визначення типу ставлення до подій, що відбуваються у житті підлітка із позиції переконаності у вирішальному впливі соціального простору або вирішальному впливі власних вмінь, навичок та властивостей. Результати за методикою розподіляються у моноримірній шкалі «інтернальності/екстернальності» і їх представлено на рис. 2.6.

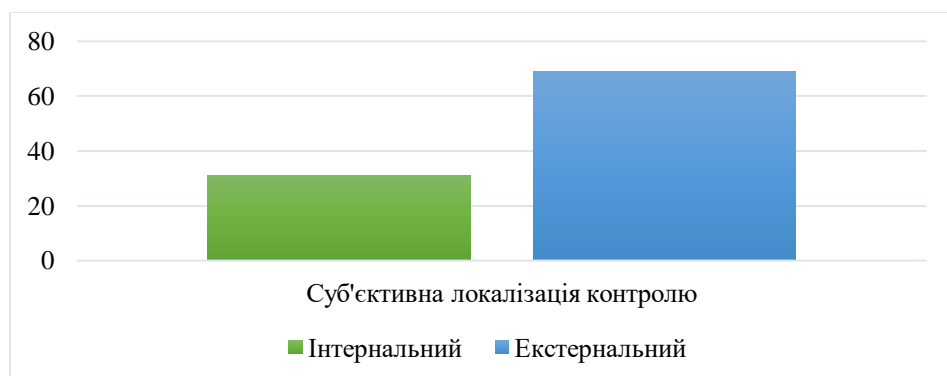

Рис. 2.6. Розподіл результатів респондентів за методикою «Тест суб'єктивної локалізації контролю» (С. Пантелєєв, В. Столін)

Як бачимо із рис. 2.6, переважна більшість осіб підліткового віку (69,0%) демонструють екстернальний тип локалізації контролю, що розкривається у переконаності в значному рівні впливу на події життя підлітка із боку соціального оточення. Ми це пояснюємо перехідністю підліткового віку, яка ще не дає повної дорослої автономії. Для 31,0% осіб підліткового віку сприйняття життєдіяльності відбувається із позиції його індивідуального створення, а не підлаштування під зовнішні обставини.

Для визначення особливостей соціального статусу підлітків у групі було реалізовано методику «Соціометрія» (Я. Морено). Результати обробки даних було зведено до двох шкал, які відображали переважання позитивних або негативних виборів підлітка групою. Отримані у ході оброблювання результати зображено на рис. 2.7.

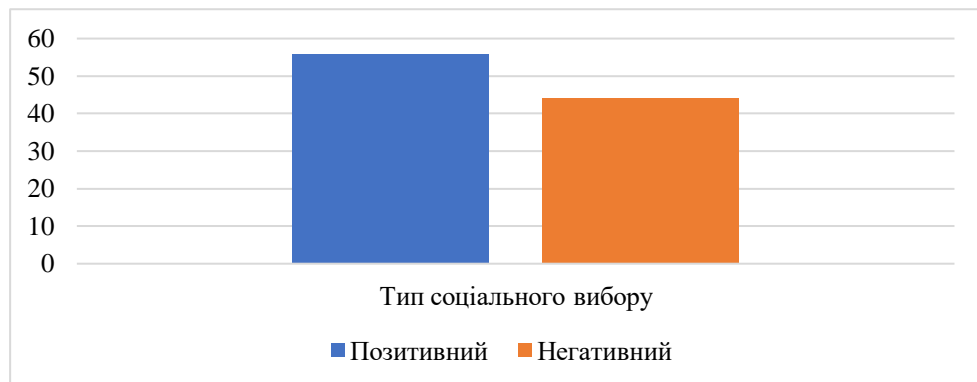

Рис. 2.7. Розподіл результатів респондентів за методикою «Соціометрія» (Я. Морено)

Як видно із рис. 2.7, розподіл результатів соціальних виборів групою приблизно однаковий у означеній вибірці, що може бути свідченням сформованості двох автономних груп, які демонструють відстороненість та неприйняття іншої через надавання її учасникам виборів негативного спектру.

Отже, ми визначили особливості домінувального типу локалізації контролю та соціального статусу підлітків у групі.

Другим етапом нашого емпіричного дослідження стало виокремлення основних лінійних залежностей між показниками прояву агресії та чинниками, що її обумовлюють. Для досягнення цієї мети ми використовували лінійний кореляційний аналіз за методом Пірсона, що дає змогу визначити ступінь взаємозалежності між двома вимірюваними параметрами. Значущі взаємозв'язки, яку було виокремлено у ході кореляційного аналізу, представлено у табл. 2.1.

Таблиця 2.1

Значущі коефіцієнти кореляції показників агресивної поведінки (n=100)

	Дм	Пд	I/E	Фр	Тр	ВА
Аг	0,956**	0,679**	0,266*			
ІА				0,767**	0,249*	0,685**

Примітки: ** - $P < 0,01$; * - $P < 0,05$; Аг – агресивність, ІА – індекс агресивності, Дм – домінування, Пд – підпорядкування, I/E – інтернальність/екстернальність, Фр – фрустрація, Тр – тривожність, ВА – вербальна агресія.

У результаті окреслення кореляційних зв'язків між вимірюваними показниками агресивної поведінки було визначено наявність сильних прямих взаємозв'язків між показниками прояву агресивності та превалюючим типом ставлення до партнера у міжособистісній взаємодії. Залежність ступеня агресивності від прояву домінувального типу сягає коефіцієнту 0,956, що свідчить про значний вплив демонстрування та відчуття зверхності щодо партнера підлітка по спілкуванню на зростання рівня прагнення транслювання відносно нього агресивності. Проте і в ситуації підпорядкування спостерігається високий рівень зв'язку із агресивністю (0,679). Підліток, який не за власним бажанням вимушений демонструвати у своїй міжособистісній взаємодії підпорядкування, більш схильний до відчуття та прояву стосовно негативного об'єкту агресивності.

Також було визначено наявність значимого прямого кореляційного взаємозв'язку між параметрами агресивності та інтернальності/екстернальності (0,266), що може бути свідченням твердження про відсутність схильності до прояву агресивності лише за одним із типів локалізації суб'єктивного контролю, превалювання одного із зазначених типів ще не дає уявлення про наявність схильності у підлітка до прояву агресивних тенденцій.

Наступні кореляційні зв'язки об'єдналися навколо показника індексу агресивності. Виявлено значущі прямі взаємозв'язки між параметрами індексу агресивності та психічними станами тривожності (0,249) і фрустрації (0,767), що підтверджує твердження про обумовленість агресивної поведінки підлітків внутрішніми чинниками. Наявність в особи підліткового віку переживання стосовно прогнозованої небезпеки або негативної ситуації чи відчуття незадоволеності значимої потреби провокує підвищення рівня агресивності, що може розкриватися у фізичній, вербальній, непрямій агресії або роздратуванні.

Також визначено, що показники індексу агресивності пов'язані із показниками за шкалою вербальної агресії (0,685). Такий взаємозв'язок також підтверджує твердження про превалювання прояву підліткової агресивної поведінки у вербальній формі.

Отже, ми здійснили лінійний кореляційний аналіз, який дав змогу визначити взаємозв'язки між досліджуваними параметрами агресивної поведінки підлітків. Окреслено, що агресивна поведінка підлітків пов'язана із внутрішніми чинниками: станами тривожності та фрустрації, тип локалізації суб'єктивного контролю не справляє вагомий вплив на схильність підлітка до агресії. Провідною формою реалізації агресивної поведінки серед осіб підліткового віку є вербальна агресія, яка реалізується через використання криків, злих жартів, поширення пліток. Підлітки, які реалізують типи домінування та підпорядкування у

міжособистісній взаємодії, однаково схильні до прояву агресивної поведінки.

Також нами було проведено порівняння отриманих результатів за методиками серед представників жіночої та чоловічої статі осіб підліткового віку. Порівняння реалізовувалося за посередництва непараметричного критерію Манна-Уїтні. Проте результати оброблювання даних не показали суттєвих змістових відмінностей між показниками досліджуваних параметрів у підлітків чоловічої та жіночої статей.

2.3 Психокорекційна програма зниження рівня агресивної поведінки осіб підліткового віку

У теоретичному розділі кваліфікаційної роботи було зазначено, що провідним та найбільш ефективним способом корекційного впливу для зниження рівня прояву агресивної поведінки у підлітків є соціально-психологічний тренінг. Підліток частково переймає прояви агресивної поведінки через міжособистісну взаємодію із представниками свого соціального простору, тому нівелювання використання таких проявів у життєдіяльності особи підліткового віку теж має відбуватися за посередництва групової взаємодії. Емпіричне дослідження параметрів агресивної поведінки підлітків свідчить про необхідність навчання представників підліткового віку навичкам саморегуляції власного психічного стану, оскільки вагомий вплив на реалізацію агресивної поведінки справляють тривожність та фрустрація.

Також варто наголосити на тому, що психокорекція проявів агресивної поведінки має базуватися не на способах усунення та боротьби із агресивними тенденціями підлітка, а на допомогу у перейнятті та засвоєнні конструктивних, ефективних та соціально прийнятних способів взаємодії із оточенням.

Відповідно до завдання нашого кваліфікаційного дослідження було розроблено та запропоновано психокорекційну програму зниження рівня агресивної поведінки осіб підліткового віку.

Метою психокорекційної програми є зниження рівня прояву агресивної поведінки осіб підліткового віку, допомога у навчанні реалізації соціально прийнятних форм міжособистісної та міжгрупової взаємодії.

Завдання психокорекційної програми зниження рівня агресивної поведінки підлітків:

- 1). Розширити та поглибити уявлення підлітків про соціально прийнятні форми соціальної взаємодії;
- 2). Навчання підлітків соціально прийнятним способам виписку негативного спектру емоцій та почуттів;
- 3). Навчання підлітків способам саморегуляції свого емоційного стану.

Реалізація психокорекційної програми вимагає використання низки групових та індивідуальних методів роботи: міні-лекція, групова дискусія, мозковий штурм, м'язова релаксація, терапевтична бесіда, тренувальні вправи, арт-техніки, вправи, що вимагають залучення візуалізації, психогімнастичні вправи.

Запропонована психокорекційна програма зниження рівня прояву агресивної поведінки в осіб підліткового віку розрахована на 12 занять тривалістю 1,5 год. Періодичність проведення групових занять складає два рази на тиждень. Програма психокорекції агресивної поведінки осіб підліткового віку представлена у табл. 2.2.

Таблиця 2.2

**Психокорекційна програма зниження рівня агресивної поведінки
осіб підліткового віку**

№	Зміст тренінгового заняття	Тривалість
1.	1. Знайомство. 2. Обговорення правил групової роботи. 3. Збір очікувань та застережень. 4. Вправа «Алфавіт». 5. Вправа «Крокодил». 6. Рефлексія	1,5 год
2.	1. Привітання. 2. Вправа «Ніхто навіть не здогадується, що я...». 3. Вправа «Мені подобається». 4. Малюнок «Виплесни злість». 5. Рефлексія	1,5 год
3.	1. Привітання. 2. Вправа-візуалізація «Я-море». 3. Вправа «Заземлення». 4. Психогімнастична вправа «Песик». 5. Вправа «Самообійми». 6. Рефлексія	1,5 год
4.	1. Привітання. 2. Вправа «Дзеркало». 3. Арт-техніка «Груповий портрет». 4. М'язова релаксація за методом Джейкобсона. 5. Рефлексія	1,5 год
5.	1. Привітання. 2. Вправа «Крик». 3. Вправа-візуалізація «Моє роздратування». 4. Вправа «Битва на кулях». 5. Психогімнастична вправа «Квадрат». 6. Рефлексія	1,5 год
6.	1. Привітання. 2. Вправа «Конфлікт». 3. Вправа «Малюнок настрою». 4. Рольова гра «У магазині». 5. Рефлексія	1,5 год
7.	1. Привітання. 2. Наративна вправа «Листи агресії». 3. Вправа «Ситуації». 4. Танцювальна техніка «Настрій». 5. Психогімнастична вправа «Завмири». 6. Рефлексія	1,5 год
8.	1. Привітання. 2. Вправа «Глибоке дихання». 3. Вправа на встановлення контакту «Зсунь камінь». 4. Міні-лекція «Активне слухання». 5. Групова дискусія. 6. Рефлексія	1,5 год
9.	1. Привітання. 2. Міні-лекція «Ефективні способи спілкування». 3. Психогімнастична вправа «Танці». 4. Мозковий штурм «Ефективне спілкування». 5. М'язова релаксація за посередництва дихання. 6. Рефлексія	1,5 год
10.	1. Привітання. 2. Вправа «Протилежності». 3. Групова дискусія «значення агресивної поведінки». 4. Вправа «Компліменти». 5. Психогімнастична вправа «Лід». 6. Рефлексія	1,5 год
11.	1. Привітання. 2. Вправа «Подарунок». 3. Психогімнастична вправа «Юлій Цезар». 4. Вправа «Трон агресивності». 5. Рефлексія	1,5 год
12.	1. Привітання. 2. Рольова вправа «Бійка». 3. Вправа «Мені сподобалося». 4. Психогімнастична вправа «Зайчики». 5. Підбиття підсумків тренінгової програми. 6. Рефлексія	1,5 год

Отже, ми запропонували психокорекційну програму зниження рівня агресивної поведінки осіб підліткового віку. Програма має на меті

зниження рівня прояву агресивних тенденцій у поведінці підлітків та їх навчання соціально прийнятним формам соціальної взаємодії.

Висновки до розділу 2

Для емпіричного дослідження параметрів прояву агресивної поведінки осіб підліткового віку підібрано діагностичний комплекс методик, що складається із шести методик, які повністю відповідають предмету нашого дослідження.

Кількісна обробка та якісне аналізування, отриманих у ході діагностичного опитування, даних дозволили визначити превалюючі тенденції у прояву агресивної поведінки підлітками. Окреслено, що провідною формою реалізації агресивної поведінки підлітків є вербальна агресія, яка розкривається у криках, поширенні пліток, злих жартів. Переважна більшість підлітків на середньому рівні демонструє переживання психічних станів тривожності, фрустрації, ригідності та агресивності. Характерним типом ведення міжособистісної взаємодії для осіб підліткового віку є домінування із ситуативним проявом агресивності та дружелюбності. У розрізі типу суб'єктивної локалізації контролю підлітки відводять значну роль зовнішнім впливам.

Проведено лінійний кореляційний аналіз за методом Пірсона, що дозволив констатувати значущий взаємозв'язок між параметром індексу агресивності, що за своїм змістом постає усередненим показником за основними шкалами різних типів прояву агресії, та показниками тривожності і фрустрації.

Розроблено та запропоновано психокорекційну програму зниження рівня прояву агресивної поведінки в осіб підліткового віку, яка спрямована на навчання підлітків соціально прийнятним способам соціальної взаємодії та виплеску негативного спектру емоцій і почуттів; навчання представників підліткового віку навичкам саморегуляції та контролю свого емоційного стану.

ВИСНОВКИ

Реалізація теоретичного та емпіричного етапів кваліфікаційного дослідження дозволяє зробити такі висновки:

1. Теоретично проаналізовано особливості феномену агресивної поведінки осіб підліткового віку. Визначено, що першопричини проявів агресивної поведінки криються в дитинстві, спектр чинників, що можуть справити деструктивний вплив на формування дитячої особистості доволі широкий: від зовнішніх факторів, що пов'язані із взаємодією зі значущими дорослими або однолітками, до внутрішніх, які справляють характерологічний вплив за посередництва риси агресивності. Основним моментом у корекції агресивної поведінки виступає навчання новим конструктивним та соціально прийнятним способам реагування на різного роду ситуації.

2. Здійснено добір комплексу діагностичних методик для емпіричного дослідження агресивної поведінки осіб підліткового віку. Діагностичний комплекс складається із шести валідних психодіагностичних методик, що повністю відповідають предмету нашого дослідження. Сформований комплекс методик має певну структуру: визначення рівня та прояву агресивних реакцій; етимології проблеми, тобто чинників, що провокують транслювання агресивної поведінки підлітків; вивчення особистісних психологічних особливостей та характеристик найближчого соціального оточення підлітка із метою оптимізації програми корекційних впливів.

3. Проведено емпіричне дослідження агресивної поведінки підлітків, яке було реалізовано за посередництва сервісу Google-форм. Вибірка емпіричного дослідження охопила 50 представників підліткового віку жіночої статі та 50 представників підліткового віку чоловічої статі.

4. Проаналізовано та надано інтерпретацію, отриманим у ході дослідження, результатам щодо агресивної поведінки осіб підліткового віку. Визначено, що у переважної більшості підлітків показники за

параметром вербальної агресії сягають високого рівня прояву, що може свідчити про надання словесній формі виплеску своїх негативних емоцій та почуттів превалюючого значення. Зазначено, що підлітки із високим рівнем прояву показників індексів ворожості та агресивності потребують залучення до психокорекційних заходів.

Окреслено характеристики прояву психічних станів агресивності, ригідності, тривожності та фрустрації в осіб підліткового віку. Зазначені параметри у переважної більшості підлітків сягають середнього рівня прояву, рівень фрустрації підлітків переважно розкривається із низьких позицій. Визначено, що переважна більшість осіб підліткового віку прагне реалізовувати авторитарний тип ставлення до свого партнера із міжособистісної взаємодії, що може бути пов'язано зі зростанням у підлітковому віці прагнення до особистої незалежності.

Акцентовано увагу на тому, що агресивна поведінка підлітків взаємопов'язана із внутрішніми чинниками: станами тривожності та фрустрації. Провідною формою реалізації агресивної поведінки серед осіб підліткового віку є вербальна агресія, яка реалізується через використання криків, злих жартів, поширення пліток. Підлітки, які реалізують типи домінування та підпорядкування у міжособистісній взаємодії, однаково схильні до прояву агресивної поведінки. Статистичне порівняння результатів за вимірюваними параметрами у представників жіночої та чоловічої статей підліткового віку не виявило суттєвих змістових відмінностей.

5. Розроблено психокорекційну програму для зниження рівня агресивної поведінки підлітків засобами соціально-психологічного тренінгу. Завдання програми полягають у навчанні та позитивному закріпленні у підлітків способів соціально прийнятної та конструктивної соціальної взаємодії; навчанні осіб підліткового віку навичкам саморегуляції власного емоційного стану. Психокорекційна програма розрахована на дванадцять групових занять тривалістю 1,5 год.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Алексеева М. Л., Дригус М. Т. Дослідження мотиваційної сфери особистості підлітка. Вивчення особистості підлітка : монографія. К.: Знання, 2015. 216 с.
2. Асеева Ю. О., Аушева М. С. Аналіз рівня агресивності та ворожості серед сучасних підлітків. *Освіта та наука без меж* : матер. XIV міжн. наук.-практ. конф. молодих науковців, м. Перемишль, 24-26 червня 2018 р. Перемишль, 2018. С. 104-107.
3. Барановська Я. Г. Емпіричне дослідження тривожності в підлітковому віці. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*. 2019. Вип. 2. С. 37-43.
4. Белей М. Д. Психологічна сутність агресії та її вплив на девіантну поведінку підлітків : методичні рекомендації для студентів спеціальностей «Практична психологія в галузі освіти». Івано-Франківськ : Приватний підприємець Бойчук А. Б., 2019. 102 с.
5. Березка С. В. Причини та види агресивної поведінки особистості. *Психологічні науки*. 2017. №9. С. 85-93.
6. Варгата О. В., Михайлов А. Р. Особливості прояву аутоагресивної поведінки підлітків як психологічний феномен. *Теорія і практика сучасної психології*. 2019. № 6. Т. 1. С.18-23.
7. Гірняк А. Н. Глибинно-психологічне підґрунтя суїциду. *Психологія і суспільство*. 2010. №1. С. 151-158.
8. Гребінь Н. В., Федчун М. Ю. Особливості агресивної поведінки підлітків із підвищеним рівнем переживання страхів. *Габітус*. 2020. Вип.15. С. 119-124.
9. Гуцуляк Л. Профілактика агресивної поведінки підлітків у закладах загальної середньої освіти: теоретичний аспект. *Ввічливість. Humanitas*. 2022. № 1. С. 22-28.
10. Демощук М. О. На словах. Вербальна агресія як форма психологічного насильства. *Психолог*. 2020. № 6. С. 8-19.

11. Дрозд Л. В., Бистрова Ю. О. Особливості комунікації підлітків з інтелектуальними порушеннями в міжособистісних стосунках. *Інсайт: психологічні виміри суспільства*. 2020. Вип. 3. С. 123-133.
12. Занюк С. С. Психологія мотивації: навч. посіб. К. : Либідь, 2020. 304с.
13. Зінченко Л. М. Проблема профілактики та корекції проявів агресії у підлітків. *Наукові записки*. 2017. Вип. 26. С. 145–149.
14. Карпінська Т. Основні методи та прийоми попередження і контролю агресивної поведінки. *Психологія і суспільство*. 2018. № 4 (42). С. 104-110.
15. Качмар О. Особливості прояву агресії в підлітковому віці та способи її профілактики й подолання. *Науковий вісник ХНПУ. Серія «Філософія»*. 2017. Вип. 48 (частина II). С. 150-162.
16. Кравчук С. Л. Особливості агресивних проявів особистості в залежності від її гендерної ролі. *Психологія: зб. наук. пр. / Нац. пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова*. К. 2014. Вип. 3 (10). С. 87-92.
17. Кукурудза Т. Причини виникнення підліткової агресії. *Social Work and Education*. 2014. № 1. С. 76-81.
18. Лисенко А. Г. Популярно про агресію: Інформаційно-методичний бюлетень ЖОЦССМ «Прийди і допоможи». 2001. Вип. 4. 197 с.
19. Марциняк-Дорош О., Коваль-Іщук В. Самооцінка як чинник агресивної поведінки підлітків. *Scientific collection Interconf. Scientific paradigm in the context of technologies and society development*. № 86.
20. Мелоян А. Е. Аналіз феномена агресії в психологічних дослідженнях *Вісник. Сер.: Психологія, Харківський держ. пед. ун-т ім. Г. С. Сковороди*. 2001. Вип. 7. С. 126–130.
21. Мельничук М. Статеві відмінності агресивної поведінки дітей підліткового віку. *«Молодий вчений»*. 2021. № 4 (92). С.171-174.
22. Михайлишин У. Б., Ільїна В. М. Вплив акцентуацій характеру на агресивну поведінку підлітків. *Теоретичні і практичні проблеми психології та соціальної роботи*. 2021. Вип. 2 (55). С. 83-100.

23. Мізерна О. О. Корекційна тренінгова програма «Самовдосконалення» для подолання агресивних проявів серед підлітків. *Практична психологія та соціальна робота*. 2003. № 4. С. 37-43.
24. Мойсеєва О. Є. Агресія підлітків: причини виникнення та можливості психокорекції. *Юридична психологія*. 2015. № 1. С.139-148.
25. Нев'якіна Н. О. Профілактика насильства та агресії. *Семінар-тренінг для педагогів*. 2019. № 12. С. 84-96.
26. Орос О. Б. Агресивна та насильницька поведінка серед дітей підліткового віку. *Вісник НТУУ «КПІ». Політологія. Соціологія. Право*. 2018. Вип. 2 (38). С. 90-96.
27. Павелків В. Р. Динаміка стосунків підлітків з агресивною поведінкою з однолітками в умовах продуктивного розвивального середовища // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. К., 2018. Т. 7. Вип. 6. С. 236-244.
28. Павелків В. Р. Методологічні та теоретичні засади дослідження агресивної поведінки // Збірник наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка. К., 2017. Т. 4. Вип. 4. С. 215-225.
29. Павелків В. Р. Проблеми агресії в зарубіжній літературі. *Актуальні проблеми психології. Т.1.: Організаційна психологія. Соціальна психологія: зб. наукових праць Інституту психології ім. Г. С. Костюка АПН України / За ред. С. Д. Максименка, Л. М. Карамушки. К.: Міленіум, 2017. Вип. 12. С. 115-118.*
30. Попович І. С. Психологія соціальних очікувань особистості: методологія, теорія і практика: навч.-метод. посіб. Херсон: ОЛДІ-ПЛЮС, 2019, 134 с.
31. Попович І. С. Типологічні особливості очікувань. *Науковий вісник Херсонського державного університету. Серія: психологічні науки: зб. наук. праць ХДУ*. Херсон: ВД «Гельветика», 2014. Вип. 1. Т. II. С. 64-70.

32. Попович І. С. Проблема соціально-психологічних очікувань в науковій теорії та практиці. *Практична психологія та соціальна робота*. 2005. №5. С. 8-13.
33. Хоменко Г. Агресивність підлітків: причини, профілактика, корекція: міський семінар для психологів. *Психолог*. 2017. № 35. С. 17-23.
34. Шапар В. Б. Сучасний тлумачний психологічний словник. Х. : Прапор, 2020. 640 с.
35. Шугай Т. В. Агресія й агресивність. *Розмежовуємо поняття, соціальний педагог*. 2019. № 11. С. 4-13 с.
36. Яковенко А. О. Проблема агресії в західній психологічній науці. *Вісник Київського нац. ун-ту ім. Т. Шевченка. Серія: Військово-спеціальні науки*. 2019. Вип. 4. С. 76–80.
37. Adrichem D. S., Huijbregts S. J., Heijden K. B., Goozen S. H., Swaab H. Aggressive behavior during toddlerhood: Interrelated effects of prenatal risk factors, negative affect, and cognition. *Child Neuropsychology*. 2020. Vol. 26.
38. Blynova, O., Lappo, V., Kalenchuk, V., Agarkov, O., Shramko, I., Lymarenko, L., Popovych, I. Corporate Culture of a Higher Education Institution as a Factor in Forming Students' Professional Identity. *Revista Inclusiones*. 2020. Vol. 7(SI). P. 481-496.
39. Hay D. F., Paine A. L., Perra O., Cook K. V., Hashmi S., Robinson C., Kairas V., Slade R. Prosocial and aggressive behavior: a longitudinal study. *Monographs of the Society for Research in Child Development*. 2021. Vol. 86. Issue. 2.
40. Perry K. J., Ostrov J. M., Murray-Close D., Blakely-McClure S. J., Kiefer J., Dejesus-Rodriguez A., Wesolowski A. Measurement of aggressive behavior in early childhood: A critical analysis using five informants. *Journal of Experimental Child Psychology*. 2021. Vol. 209.
41. Popovych, I., Kononenko, O., Kononenko, A., Stynska, V., Kravets, N., Piletska, L., Blynova, O. Research of the Relationship between Existential

Anxiety and the Sense of Personality's Existence. Revista Inclusiones, 2020, Vol: 7 num Especial, 41-59.

42. Popovych I. S. Social expectations in primary school age. Proceedings of the 2 nd International Academic Congress «Fundamental Studies in America, Europe, Asia and Africa», 27 Sept. 2014, USA, New-York. Vol. II, «Columbia Press». New-York, 2014. P. 176-180.

ДОДАТКИ

Додаток А

КОДЕКС АКАДЕМІЧНОЇ ДОБРОЧЕСНОСТІ ЗДОБУВАЧА ВИЩОЇ ОСВІТИ ХЕРСОНЬСЬКОГО ДЕРЖАВНОГО УНІВЕРСИТЕТУ

Я, Ценцера Олександра Олександрівна, учасник(ця) освітнього процесу Херсонського державного університету, **УСВІДОМЛЮЮ**, що академічна доброчесність – це фундаментальна етична цінність усієї академічної спільноти світу.

ЗАЯВЛЯЮ, що у своїй освітній і науковій діяльності **ЗОБОВ'ЯЗУЮСЯ**:

- дотримуватися:
 - вимог законодавства України та внутрішніх нормативних документів університету, зокрема Статуту Університету;
 - принципів та правил академічної доброчесності;
 - нульової толерантності до академічного плагіату;
 - моральних норм та правил етичної поведінки;
 - толерантного ставлення до інших;
 - дотримуватися високого рівня культури спілкування;
- надавати згоду на:
 - безпосередню перевірку курсових, кваліфікаційних робіт тощо на ознаки наявності академічного плагіату за допомогою спеціалізованих програмних продуктів;
 - оброблення, збереження й розміщення кваліфікаційних робіт у відкритому доступі в інституційному репозитарії;
 - використання робіт для перевірки на ознаки наявності академічного плагіату в інших роботах виключно з метою виявлення можливих ознак академічного плагіату;
- самостійно виконувати навчальні завдання, завдання поточного й підсумкового контролю результатів навчання;
 - надавати достовірну інформацію щодо результатів власної навчальної (наукової, творчої) діяльності, використаних методик досліджень та джерел інформації;
 - не використовувати результати досліджень інших авторів без використання покликань на їхню роботу;
 - своєю діяльністю сприяти збереженню та примноженню традицій університету, формуванню його позитивного іміджу;
 - не чинити правопорушень і не сприяти їхньому скоєнню іншими особами;
 - підтримувати атмосферу довіри, взаємної відповідальності та співпраці в освітньому середовищі;
 - поважати честь, гідність та особисту недоторканність особи, незважаючи на її стать, вік, матеріальний стан, соціальне становище, расову належність, релігійні й політичні переконання;
 - не дискримінувати людей на підставі академічного статусу, а також за національною, расовою, статевою чи іншою належністю;
 - відповідально ставитися до своїх обов'язків, вчасно та сумлінно виконувати необхідні навчальні та науково-дослідницькі завдання;
 - запобігати виникненню у своїй діяльності конфлікту інтересів, зокрема не використовувати службових і родинних зв'язків з метою отримання нечесної переваги в навчальній, науковій і трудовій діяльності;
 - не брати участі в будь-якій діяльності, пов'язаній із обманом, нечесністю, списуванням, фабрикацією;
 - не підроблювати документи;
 - не поширювати неправдиву та компрометуючу інформацію про інших здобувачів вищої освіти, викладачів і співробітників;
 - не отримувати і не пропонувати винагород за несправедливе отримання будь-яких переваг або здійснення впливу на зміну отриманої академічної оцінки;
 - не залякувати й не проявляти агресії та насильства проти інших, сексуальні домагання;
 - не завдавати шкоди матеріальним цінностям, матеріально-технічній базі університету та особистій власності інших студентів та/або працівників;
 - не використовувати без дозволу ректорату (деканату) символіки університету в заходах, не пов'язаних з діяльністю університету;
 - не здійснювати і не заохочувати будь-яких спроб, спрямованих на те, щоб за допомогою нечесних і негідних методів досягати власних корисних цілей;
 - не завдавати загрози власному здоров'ю або безпеці іншим студентам та/або працівникам.

УСВІДОМЛЮЮ, що відповідно до чинного законодавства у разі недотримання Кодексу академічної доброчесності буду нести академічну та/або інші види відповідальності й до мене можуть бути застосовані заходи дисциплінарного характеру за порушення принципів академічної доброчесності.

27.09.2019
(дата)

(підпис)

Олександра ЦЕНЦЕРЯ
(ім'я, прізвище)